

В. Еммуков

№ 352

ВІЙСЬКО
ІДЕ

УКРАЇНЬСЬКА БІБЛІОТЕКА

Виходить щомісяця в об'ємі 8 аркушів друку.

Досі вийшли такі твори:

1. Гайдамаки т. 1. — вичерпане.	27. Гр. Косинка: Темна ніч
2. Гайдамаки т. 2. — вичерпане.	28. Й. Т. Підляшеський: Пригоди Шума
3. Страшна помста — вичерпане.	29. Усмішки впор. Є. Ю. Пеленський
4. В. Радич: Максим Залізняк т. 1.	30. Гр. Смольський: Олекса Довбуш
5. В. Радич: Максим Залізняк т. 2.	31. О. П. Білозерський: Напередодні т.1.
6. Опанас Тятива — вичерпане.	32. О. П. Білозерський: Напередодні т.2.
7. О. Турянський: Син землі т. 1.	33. В. Ткачук: Сині чічки
8. О. Турянський: Син землі т. 2.	34. В. М. Михеїв: Мара
9. І. Гор.: Під прапори Хмельницького	35. Катря Гриневичева: Шестикрилець
10. Г. Журба: Зорі світ заповідають, вич.	36. І. Филипчак: Дмитро Детько
11. М. Голубець: Вчорашня легенда	36. В. Калина: Курінь смерті У.С.С.
12. П. Свій: Степові оповідання	38. О. Кобилянська: За ситуаціями
13. Микола Шугай т. 1. — вичерпане.	39. Роман Леонтович: Звенислава
14. Микола Шугай т. 2. — вичерпане.	40. Богдан Нижанківський: Вулиця
15. В. Будзинівський: Гремить вичерп.	41. В. Бояринич: Кривавий Шлях
16. М. Голубець: Рік грози і надій	42. Франц Коковський: За землю
17. А. Чайковський: За наживою	43. Галицько-Волинський Літопис т. І.
18. І. Керницький: Святоіванські вогні	44. Галицько-Волинський Літопис т. II.
19. М. Голубець: Гей, видно село...	45. Володимир Бірчак: Проти закону
20. О. Ю. Федькович: Вибір творів	46. М. Михайлик: За стрілецьку славу
21. Ю. Косач: Сонце в Чигирині	47. О. Ржепецька: Вічне полум'я
22. Ж. Верн: Замок у Карпатах	48. В. Гренджа Донський: Ілько Липей
23. Ф. Коковський: Людська вдячність	49. П. Франко: Від Стрипи до Дамаску
24. У. Самчук: Марія	50. І. Садовий: Танок смерті
25. І. Садовий: Безіменні плугаторі т. 1.	51. В. Свтимович: Військо йде.
26. І. Сад-вий: Безіменні плугаторі т. 2.	

ПЕРЕДПЛАТА в краю, ЧСР, Австрії й Угорщині: місячно 0.95 зл., квартално 2.60 зл., піврічно 5 зл., річно 9.60 зл., в усіх інших краях піврічно 7 зл., річно згора 13 зл.

АДРЕСА:

УКРАЇНЬСЬКА БІБЛІОТЕКА

Львів, вул. Руська 18.

**Чековеkonto П.К.О. НАШ ПРАПОР ч. 500,277.
з допискою „У. Б.“**

Книжки ч. 10, 13, 14. і 21. відзначені літературними нагородами.

06
10
5597/1/51
2-352.
„УКРАЇНСКА БІБЛІОТЕКА“

Ч. 51.

ВАРФОЛОМІЙ ЄВТИМОВИЧ

ВІЙСЬКО ЙДЕ

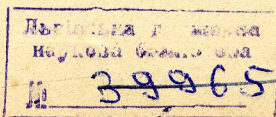
УРИВОК ЗІ СПОГАДІВ ПРО БЕРЕЗЕНЬ 1917.Р.
В КИЄВІ

З ПЕРЕДМОВОЮ
ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

Львів 1937

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКТОР

1896

ШС/248/5-649/

БЕРЕЗЕНЬ 1937

Друковано 5.000 примірників

Copyright by Editor
Printed in Poland

Обгортка рисунку Едварда Козака

Друк. Медицький — Тиктор. Львів, Бляхарська 9.

ПЕРЕДМОВА

Березень.

Незабутній березень 1917. року!

Скільки таємного, досі незбагненого змісту, скільки чару й солодкого спогаду, скільки нездійснених мрій, надій і сподівань скриває в собі цей сотні років вицікуваний березень!

Яким солодким, ніжним а одночасно й могутнім гомоном бренть він і досі в наших вухах і довго-довго ще брентиме прийдешнім поколінням.

Як наш, український березень!

Про нього мріяли, вміраючи в неволі, знесилені життям і боротьбою покоління.

Його викохали в піснях, його випроорокували в своїй буйній уязі українські поети.

Березень, відродження української державницької думки, березень віднови українського чину.

Березень, Української Національної Революції!

Щасливий, хто в ньому жив, віковічна й безсмертна слава, тим, що тоді брали активну участь у подіях.

Немає слів, щоби ними висловити весь безмір щастя, що ним повна була тоді Українська Земля.

Немає красок, щоби ними змалювати ті ра-

дісні обличчя, що ясніли безмежним вдовіллям скрізь, де тільки билось свідоме українське серце.

Березень, що надхнув поета до бадьорого оклику:

»Яка краса — відродження країни!«

*

Прийшов до нас, як заперечення ідеї Переяслава, як відплата за Полтаву й зруйнування Січі, як помста за кривди й наругу, як залізна завіса для Минулого, як семафор у світле Майбутнє.

Минає від тоді оце вже двадцятий з черги березень.

Покоління, що мало тоді в своїх руках керму нашого національного життя, що стояло у проводі праці й змагань — стоїть перед неможливими законами природи: сходить у могилу.

Покоління, що несло тоді на своїх молодих плечах весь тягар збройної боротьби — знесилене важкими умовами змагань, прибите й пригнічене невдачами: на його висках все більше біліє волос.

Покоління, що в цьому памятному березні вперше глянуло на вільне українське небо — стає в ряди: готується до чергової борні, виходить на стрічу новому березневі.

Що має здійснити надії й пляни Української Нації!

Чи далекий ще цей Великий Момент?

*

Весна 1917. року.

Під подувом теплого вітру й ніжних промінів сонця, скидав зі себе ледяні окови старий Дніпро.

Під подувом могутнього революційного зриву зривала кайдани Українська Нація.

Входила в нове життя.

Вступала на ясний шлях, йдучи на стрічу Сонцю Золотому!

Довгі роки неволі лишили по собі глибокий слід. Притьмарили світле минуле, порвали нитки, що звязували нарід з традицією збройних змагань і власної державности, затроїли душу нації, вбили в ній проблиски всього, що змагало до віднови колишнього. Виснажили й знищили до щенту тих, що змагали не допустити до цього отупіння. Українство виявляло себе назовні тільки одним: мовою й книжкою та театром. Але й у цьому відношенні прийшлося боротися та здобувати примітивні права.

Революція 1905. р. принесла деяку зміну на краще.

Прийшли полекші в ділянці культурно-освітнього життя, почала проявляти себе й виступати в несміливих організованих формах і українська громадсько-політична думка.

Та не довго. Бо у всьому тому влада добачується скрізь і всюди виявів українського «сепаратизму» та на кожному кроці старається вбивати ініціативу й працю окремих одиниць чи організованих гуртів. Щоби врешті добити все до краю.

З вибухом світової війни приходить останній удар. Іде організована, плянова й систематична нагінка на все, що українське. А як наслідок цього — абсолютний занепад всього організованого

українського громадського й культурно-освітнього життя над Дніпром. Не дивлячись на те, що провідні сфери українського загалу заявили себе на боці Росії, щоби рятувати бодай залишки й мати змогу прилюдної праці — влада не взяла цього під увагу. Може й розуміючи нещирість таких беклярацій та інтенцій, що скривалися за ними.

Символ українського «сепаратизму» професор Михайло Грушевський іде на заслання, а життя й праця в підпіллі.

Закордоном працює «Союз Визволення України», створений українською політичною еміграцією для боротьби з Росією. Працюючи в порозумінні з Центральними Державами, видвигнувши й сконкретизовану програму: Самостійна Україна на звалищах російської імперії.

Роздвоїння української нації займаницями не давало змоги створити одну політичну тактику. Тимто й ситуація «Союзу Визволення України» була незвичайно важка й ускладнена. Коли Західні Землі беззастережно йшли по лінії його стремлєнь, вірніше може «Союз Визволення України», добачуючи в Галичині своєрідний Український Піємонт, взяв для себе підставою саме ясно окреслену її політичну тактику й тим самим працював з нею в повній згоді й порозумінні, ментальність політичних провідників над Дніпром не давала «Союзові Визволення України» змоги поглибити й поширити свою працю на Придніпрянщині, знайти доступ до прилюдної опінії й переконати її, що він є й повинен бути виявом її політичних ідей і стремлєнь.

Коли на Західних Землях ідея Самостійної України найшла доступ і зрозуміння навіть під

найбіднішою стріхою найдальшої закутини — над Дніпром все ще покутував у цьому відношенні повний хаос і цілковита розбіжність думок та поглядів. Явище тим сумніше, що таке діялося саме в тих сферах, що давали тон і марку нашим зовнішнім виявам.

Але саме безпощадні репресії влади та винищення проявів нашого організованого життя принесли нам хосен. Відкрили всім очі на жахливу долю, що чекає нас від Росії. Тому теж незабаром скрізь на Придніпрянщині з'явилася єдина думка й єдина мрія:

Прагнення програної й розвалу Росії!

Як передумови нашого національного відродження й політично-державницького визволення.

В такій ситуації приходять події з березня 1917. року.

*

Що ми, як національна спільнота, уявляли тоді собою?

Про українські заможні верстви — немає що й говорити. Всі вони давним-давно пропали для нас у безвістях чужого табору. А ті окремі одиниці, що лишилися вірні українській нації — це були білі круки. Краплина в безмежному морю. Тимто й не могли вони мати якогось більшого впливу на формування обличчя нашого збірного життя.

Урядництво й працююча інтелігенція, поскільки вони в деякому відсоткові й були українськими по походженні — це в більшості або засимільований елемент, що продовж деякого часу затратив те, що найбільш дороге й цінне, тобто знання рідної мови, або коли й децю ще свідомий елемент, то зате так боязко тремтів за збереження куска

хліба, що не мав відваги не тільки виступати прилюдно й активно в громадському житті але й виявляти чи маніфестувати свою національну відрубність. Тому теж воно не мало ніякого контакту з нашим загалом і не брало ніякої участі в праці між народом.

Єдині, що ще мали постійний зв'язок з масами і в цьому відношенні децю працювали — це вчительство й духовенство. Очевидно, те низове й, очевидно, не все. Але та праця, що вони робили — приносить їм безумовно багато пошани.

Відомо, яку велику роль й яке велике значіння мають у збірному національному житті міста. А вони не були наші. Міщанства (в західно-європейському розумінні), як дрібно-буржуазної класи, що на ньому спирається національне обличчя й характер міст у всіх народів — ми не мали. До того — в містах було чуже нам по національності, зайшло урядництво, що ще більше скріплювало чужонаціональний характер міст.

Робітництво в містах і промислових центрах було нам чуже по духові й національності. До того-ж ми, як наскрізь селянська, хліборобська нація, мали якусь нехоть йти в міста, ставати біля станків у фабриках і створювати своє робітництво. Надвижка творила по селах своєрідний сільський пролетаріят, що жив із сезонних заробітків. Коли-ж і цього було обмаль — мандрували на переселення. Свогого робітництва на власній землі — не створили.

Ядром, біля якого зосереджувалися всі наші задуми й пляни, лишилося одне селянство, що в масі своїй виявило себе ще найбільш свідомим і здоровим національно елементом.

Воно теж і стало тією підставою, що на цьому буйно знялася вгору Українська Національна Революція.

Від першого зриву, крізь широкий розмах і насилення аж до заломання Української Національної Революції — українське селянство брало найбільш активну участь у наших змаганнях та стягнуло на себе всі дошкульні удари ворога, гідно відпираючи всі наступи та посягання на наш стан посідання. Несе воно цей тягар борні продовж двох десятків років і досі. Кривавиться в борні з лютим окупантом і не дає йому змоги закріпити свою владу й доктрину на нашій землі.

Те, що ми сьогодні ще маємо змогу показати світові, що ворогові не вдалося стати паном на нашій землі, те, що його пляни й наміри залюлюються й міняються, те, що ми сьогодні ще, не дивлячись на гекатомби жертв і жахливий терор та злидні, не пропали морально — це завдячуємо українському селянинові.

ність і завзяття — врятували націю від загибелі.

Його привязання до рідної землі, його муж-

Працівники зліквідованих культурно-освітніх товариств, що вели досі в масах свою роботу, пішли в розтіч. Студентство й весь інтелігентський актив теж мусів зійти зі сцени.

Молодий елемент села — опинився у військових частинах на фронті і в — запіллю та кадрах. Село лишилося без цього активу, що на ньому спирається все життя й праця на місцях.

Ось-що уявляли ми собою внутрі й назовні, як збірна національне ціле в моменті вибуху революції в березні 1917. року.

З такими силами і з такою підготовою виступав на борню наш провід, що на його долю випала керма Української Національної Революції.

Революційний зрив на Україні знявся з такою ненадійною, стихійною силою, спокійне досі, здавалося, море розхвилювалося такими могутніми бурунами, що всі зчудувалися.

Бо-ж відомо було, що в цьому напрямі нічого у нас не робилося.

Такого могутнього розмаху й насилання подій не надіявся ніхто.

Зокрема сильно zareагувало українське село. Збудилося з твердого, невольного сну, наче під торкненням чародійної руки.

Передумовою успіху кожного державного перевороту чи революції є завжди те, по чийому боці стане військо.

Тимбільше в часі війни, коли все сильне й здатне до боротьби стоїть під багнетами.

А тому, що весь молодий, інтелігентський і селянський елемент найшовся тоді в рядах армії на фронті і запіллю — відгомін революції пронісся цими рядами найбільш сильно і сколихнув ними. Вони зразу-ж віддали себе до диспозиції українському революційному проводові.

В цих військових масах, що з першого-ж дня скрізь і всюди почали маніфестувати свою цілковиту відданість українській революційній владі, вона знайшла опору для своєї дальшої праці у майбутньому. Використати цю масу, зкапіталізувати її запал і боездатність та готовість до боротьби за українські національні інтереси й по-

вести її до досягнення мети — було завданням революційного проводу.

Тоді, коли революційний провід хитається й не знає, кудю йти, що творити й чого вимагати — українські маси, кермовані свідомими старшинами й підстаршинами видвигнули відразу ясно сконкретизоване домагання в першу чергу у військовому відношенні, а згодом і політичному.

Своїм рішучим ставленням до актуальних подій, штовхають несміливий провід до рішучих кроків і рішучих вимог.

Хто не мав змоги бачити тодішнього українського вояцтва, що не дивлячись на цілковитий брак елементарного національного вишколу й відповідної в цьому відношенні пропагандивної підготовки, що, не дивлячись на виснаження кількालітньою війною й заразливі та деморалізуючі паціфістичні кличі й гасла різних політичних фантастів, на кожному кроці виявляло стільки підсвідомого зрозуміння ваги моменту й готовість стати до боротьби під українськими прапорами — той не може уявити собі, яке невичерпане джерело сили скривалося в цих сірих рядах, яким ентузіазмом зустрічали ці маси провесну українського національно-політичного відродження.

Збагнути всі прояви перших днів революційного зриву між українським вояцтвом, проаналізувати всі нюанси першого періоду творення української збройної сили, висвітлити всі причини непланової й нескоординованої праці в цьому відношенні, виявити труднощі, що стрічалися на шляху, перепони й вороже ставлення збоку чужих і байдужість а то й нехіть збоку своїх — це й є завдання історика.

Він теж і змалює нам правдиву картину тодішньої нашої ситуації.

Матимемо змогу пізнати працю тих, що вірили в можливість налагодити й закріпити наше національно-державницьке життя мирним, компромісовим, безкровним шляхом у повній згоді й у порозумінні з російською революційною демократією.

Побачимо теж і змагання та зусилля тих, що передбачували боротьбу, вірили в її неминучість, готовилися до неї заздалегідь і творили завязки української збройної сили. Не оглядаючись на романтику перших днів революційного захоплення, на спокусливі кличі «братерства» та підлесливі заяви «щирого й сердешного ставлення» до наших національних стремлень.

Свідомі того одвічного закону, що його так досадно сформулював поет:

»Бо тільки меч — а не слова
Добудуть нації права
У ворогів її розвою!«

Для цього необхідний буде історикові багатий матеріал, що насвітлював би різні моменти того історичного періоду нашого минулого.

Влегчити йому це завдання — це обов'язок тих, що брали тоді активну участь у праці, були свідками фактів і подій, бачили й відчували те, що діялося, знали людей і їхні діла.

Документи й доказові матеріали того часу — для нас пропащі. Вони, в більшості, або знищені війсьними діями, або у ворожих руках.

Лишається тільки одне: спогади та описи тодішніх подій.

І в цьому відношенні йде у нас в останніх роках плянова й систематична праця.

З'являються спогади окремих одиниць, що брали активну участь у різних ділянках життя періоду наших визвольних змагань. В них вони описують факти й події, що тоді заіснували, характеризують загал і провідних наших людей того часу так, як ми їх тоді бачили, як їх розуміли й оцінювали.

Побіч об'єктивних праць і творів чисто історіографічного значіння й характеру, ці спогади, що хоч мають у собі багато суб'єктивного підходу й навітлення а іноді теж навіть велику дозу критичного наставлення до них з перспективи кількох десяти років згодом — являються великим допоміжним матеріалом для уявлення справжнього обличчя й змісту та характеру нашого недавнього минулого.

А, коли вони торкаються важливих моментів чи подій, писані живо й цікаво та подають щось нове й досі невідоме — читаються охоче.

II.

«Військо йде» — березень 1917. року в Києві — уривок зі спогадів В. Євтимовича, що оце з'являється черговим випуском Видавництва «Українська Бібліотека» — це опис того, що діялося в перших днях Української Національної Революції в нашій столиці над Дніпром.

Від моменту, коли до Києва прилетіла перша вістка про повалення царату й відкрила перед українською нацією нові надії й нові сподівання, нахнула вірою в світле майбутнє та весь свідомий

український загал кинула у вир праці над організуванням нового, вільного життя.

Це картина перших днів буйного зриву Української Національної Революції, фрагмент переживань, задумів, плянів і праці перших піонерів Відродження Нації, віднови української збройної сили, це пробудження української стихії.

Коли разом з усміхненими й радісними обличчями київлян, радістю і втіхою гомоніла вся українська природа, коли промовило, здавалося, каміння, та вся земля співала похвальний гимн Весні Української Нації.

Коли здавалося, що не буде вже більше раба й пана, не буде ворогів і міжусобиць, коли все довкруги впивалося і пияло радістю і вдовіллям.

Це апотеоза нашої збройної сили, це неан людині, що, здається, перша глянула тоді тверезо у вічі дійсності, побачила, що скривається за рожевою завісою й приманливими лаштунками української революційної сцени. І була в дзвін на тривогу!

Хто був поручник Микола Міхновський?

Немає, здається, між нами людини, що не чула би досі цього імені, що не знала би ідеї, праці та трагічного кінця цього визначного українського патріота, політика й воєка.

Це відомий український громадський і політичний діяч дореволюційної доби, автор першої брошури Р. У. П. н. н. «Самостійна Україна», основник і активний діяч Української Народньої Партії, автор програмової брошури тієї партії н. н. «Десять заповідів», видавець тижневика «Світ», член партії українських самостійників у 1917. р., визначний організатор українського війська та бо-

рець за незалежність України. («Українська Загальна Енциклопедія»).

Українці — старшини, що перебували тоді в Києві чи то своїм службовим приділом чи теж опинилися тоді в столиці принагідно, створюють ініціативну групу, що стала ядром українського війська, завязком її верховної влади у майбутньому.

Автор спогаду, маючи тоді нагоду працювати в цьому гурті, при боці і під керуванням М. Міхновського, знає всі задуми й плани та переповідає їх нам у хронологічному порядку.

Веде нас від моменту до моменту, від події до події, зясовує всі перипетії тієї праці, що згодом розвинулася в могутній український військовий рух. Насвітлюючи їх так, як дивився на них тоді і якими здаються йому вони сьогодні, з перспективи двадцяти років.

Перед нами всі зусилля тієї групи українських патріотів, вояків у першу чергу, що говорять до нас мовою реального життя, що їм чужі й далекі різні фантастичні думи, фантастичні мрії.

І автор з жахом та огірченням констатує, що тієї мови не розуміли чи не хотіли розуміти вже від першого моменту ті, що стояли у проводі, вірніше, що їм саме життя віддавало тоді керму подій, долю й майбутнє нової доби.

Дивується, як воно так сталося, що їхня така, здавалося, самозрозуміла мова, мова української національної й державницької рації, була чомусь чужа й далека партійним людям.

Можна й треба дивуватися. Але спільний з російською демократією фронт боротьби проти царату продовж довгих років, лишив глибокий слід

у психіці й ментальності наших партійних людей і провідників.

Ім здавалося й вони щиро вірили в те, що російська демократія, що вони з нею стільки років спільно боролися з царатом, поваливши його, не стане йти його шляхами у відношенні до українців.

І в цьому саме й лягла вся трагедія перших днів українського національно-революційного зриву, що скінчилася для нас катастрофою.

Дивується автор, чому людина такої величини, такого характеру й такої ініціативи, що ним був М. Міхновський, не змогла втриматися тоді на верху революційних хвиль та не зреалізувала своїх задумів і плянів, що їх так категорично видвинула й безкомпромісово пропагувала. Дивується, хто цьому виною, яка причина й чому прийшли другі.

Що-ж — тепер дивуватися барма. Видно (а воно так і насправді є), що революція має свої вимоги, свою логіку й свої права, коли вона видвинула тих а не других, що їм віддала свою судьбу й казала собою кермувати. Цього вимагала мабуть тодішня ситуація, такого характеру були тодішні події, це відповідало духові й інтенції подій. Ці люди, вірніше ця друга людина (бо, гадаю, її має автор на увазі), мусіла, видно, мати в собі щось, що винесло її на верхи. Тому й допускати, що тільки цей факт став причиною заломання й краху — це не дивитися глибоко в суть нашої тодішньої ситуації, це за деревами не бачити лісу, це затрачувати сліди властивого підходу до тодішніх подій, їхніх причин і наслідків. А саме ці наслідки кажуть, що без довголітньої підготовки не

могло бути й такого результату, про який ми мріяли.

Без власної елементарної школи — не могло бути власної державности.

І тут нічого не міг вдіяти навіть найбільш геніальний вожд. Він лишився би, так, як воно й сталося, тільки з горсткою (бо на десятки мільйонів — це була тільки горстка!) лицарів абсурду. Лицарів, що зуміли ще змагатися продовж кількох років згодом, що зуміли ще йти на скитання й наїшли в собі силу лишити нам традицію Крутів і Арсеналу, Мотовилівки і очайдушної анабази двох Зимових Походів та легенду героїської смерті й великої трагедії Базару.

Коли би ми мали були те все перед Березнем 1917. року — він лишив би був нам другу спадщину.

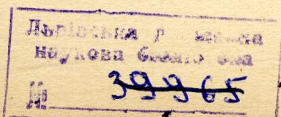
І, коли ця традиція й ця легенда доходить тепер скрізь, до найбільш темних закутин Української Землі, то це дає нам певність і віру в те, що черговий Український Березень принесе нам здійснення наших мрій, стане для нас Великим Днем над Дніпром!

*

Вишановуємо двадцяті роковини Української Національної Революції на Східних Землях.

Вишановуємо їх і тією книжкою — спогадом. Хай же він, цей спогад учасника тодішніх подій стане для читачів відтворенням у їхній пам'яті чи уяві частини тієї дії нашого недавнього минулого.

Хай з нього черпає досвід і науку те покоління, що йому прийдеться зустрічати нові, гря-

дучі події. Хай вчитуючися в такі описи — спогади старається збагнути духа тієї доби, проаналізувати події й пізнати, що творилося тоді доброго, чому воно сталося врешті так, як сталося.

Щоби бути готовим до того часу, що його віщує Іван Франко:

»Та прийде час і ти вогнистим видом
Засяєш у народів вольних колі.
Труснеш Кавказ...«

Петро Сагайдачний

Березень, 1937. р.

У двадцяті роковини Української Національної Революції.

ДО КИЄВА!

В кінці лютого (ст. ст.) 1917. р. вихопився я, на-
решті, на відпустку, якої не мав з осені 1915. р.

Прогостивши з тиждень у батьків, у с. Соболіївці,
на Сквирщині, поїхав до Києва. Скучив за Києвом стра-
шенно! Бо-ж то був... Київ! Там пролетіли літа найкра-
щі-молодечі! Коли мрії такі соняшно-ясні, блискучі, за-
пашні! Такі, здавалося, близькі та можливі до здійснен-
ня! Коли, як про те оповідається в старих переказах-
билинах — «Силонька по жилоньках живчиком перелива-
ється», чи ще краще — «Куди схоче — туди й скоче...»

То був Київ!.. Там — друзі-приятелі! Там незрів-
няний театр М. Карп. Садовського, Драматична Школа
М. Лисенка, в якій так любо було вчитися, яка полиши-
ла стільки любих-радісних спогадів... Там, зрештою, —
моя наречена, пізніш дружина.

У КИЄВІ ПЕРЕД РЕВОЛЮЦІЄЮ

От, я й у Києві... Забув про фронт, про розкоші-
приємності окопного сидіння, про нелюбого в полку ко-
манданта-зайду, що його накинута полкові петроград-
ська протекція...

Ех, та й добре-ж було мені в Києві, в лютні 1917. року! Надто, коли взяти під увагу, що людині нема ще й тридцятки, здоровля, хвалити Бога, вистарчило б на трьох, у кишені водиться копійка і все майбутнє — перед тобою і твоє!

Зустрічі, безконечні розмови, жваві дискусії... Далекосяжні пляни на майбутнє. Вечорами — театр М. К. Садовського.

І сум... Бо українське життя, що так пишню, як на тодішні умовини, почало було розвиватися й вростати в силу після революції 1905. р., з вибухом війни в році 1914. — мов мороз прибив. Всі українські часописи закрито, видатніших діячів у «мєста не столь отдаленния» заслано, а за тими, що залишилися в Києві, пильно стежить «недрімане око» охрани.

А до всього — доконані факти: розгром українства в Галичині й сором-ганьба пам'яті їхній — Дудикевичі розперезалися, як ніколи: нацьковують донищити те, чого не встигли, чи не додумалися доруйнувати москалі...

Тільки й утіхи, що по австрійському боці б'ються з москалями «лицарі абсурду» — Січові Стрільці преславні, що під опікою юсередніх держав завзято працює «Союз Визволення України», що полонених українців виділено до спеціальних таборів.

22 зошити «Вістника Союзу Визволення України», містерія В. Пачовського «Сфінкс Європи» й кілька «метеликів», що їх видала «Боева Управа», які з великими труднощами пощастило мені дістати по різних містах у Галичині — це була справжня сенсація для моїх київських приятелів, як перед тим для батьків. На ці книжки встановлюється аж черга, а вечорами, коли не йду до театру, спільне читання їх у мене в готелі й безконечні дискусії на теми прочитаного,

Є ще й друга втіха: чудесно торгують українські книгарні. Крім трьох довоєнних — «Української» (кол. «Кієвской Старіни» на вул. Безаковській), книгарні «Л.Н. Вістника» й «Часу», відкрилася «Криниця» й поширили відділи україніки в своїх книгарнях — Череповський, Самоненко, Ідзіковський. Повстало кілька нових видавництв.

Бо війна зробила покупця. Бо, здебільшого, незможний перед війною український інтелігент, ставши офіцером та дістаючи добру платню, охоче купує рідну книжку.

В Києві було спокійно. Вісті про останні події, що мали розігратися в царській «ставці», до Києва ще не надійшли. Щоправда, ходили глухі чутки про якісь надзвичайні події, які мали статися, й тільки всього.

Ніччю з 2. на 3. березня, після чергових розмов-дискусій, що затяглися далеко за північ, ліг я спати, як звичайний собі «обиватель всеросійський», а ранком... довідався, що став вільним громадянином Рідної Землі.

Отже, ранком 3(16) березня, хоч добиралося десь до одинадцятої, вилігуюся — не знаю, який то вже раз переречитую Чупринчині «Дзвони-перезвони», бо-ж дістав від самого автора і з його автографом «Контрасти».

Бідний Ти, любий Грицю! Не дав Тобі ворог дожити до днів перемоги й слави і... щасливий Ти! Бо не побачив усього того лиха, що його переживали ми згодом.

Газети, що приніс порт'єр, залишив на обід — міркував, що часу маю досить...

Коли несподівано ввалюється до мене з гамором ціла громада: Андрій Н(овоселецьки)й, безногий прапорщик-студент, Гриць М(ихайлец)ь і Олекса Г(алушк)а — просто студенти, й Адріян А(малеви)ч — ефрейтор — «жеребйовий І. розр.» — студент київської

політехніки — всі мої приятелі, чи товариші по київських школах.

Стягають мене з ліжка, наввипередки, всі разом та один одного перебиваючи, оповідають, що в Петрограді вибухла революція, що Волинський лйіб-гвардії полк зробив державний переворот, що цар Микола II за себе й за свого наслідника-сина підписав абдикацію, що зрікся царювання й брат його, великий князь Михайло Олександрович, що в Петрограді склався революційний Тимчасовий Уряд, що, словом, — «кричи слава»!

Не вірю... Просто боюся вірити. Це, думаю собі, хлопці для жарту мене містифікують... Бо-ж ще вчора всюди і все, не зважаючи на глухі чутки, було спокійно, бо-ж ще вчора все »благоденствувало — спало«.

— Ні, кажу, це ви змовилися мене обдурити, але-ж, мовляв, сьогодні не »пріма апріліс«!

— Так вийди-ж на вулицю, протри свої »сліпи« й власними очима подивися, що там робиться, Хомо невірний! Та-ж вулиця з радощів дуріє! Незнайомі, мов на Великдень, 'христосуються! Та ось в тебе на столі лежать газети! Один приневолює, щоб хугчій одягався, другий — під самісінького носа тицькає газету, а мій найсердечніший, десь від 1900. р. приятель, єфрейтор Адріян А(малеви)ч, той просто кричить »слава«, ви-танцьовує якийсь »танець диких« чи, ставши »струнко«, голосно рапортує: »Ваше високоблагородіє, в імперії ево імператорского велічества так што случілась революція«.

Швидко одягаюся, духом випиваю шклянку холодного чаю й швидко виходимо на вулицю.

НА ВУЛИЦІ

На вулиці щось чудне, невидане, щось неймовірне твориться. Люди — дійсно, мов якісь одержимі радістю — не ходять, а літають... Хлопчаки, що продають газети, викрикують сенсаційні заголовки найсвіжіших і для вуха «щасливого юбивателя» російського так неймовірних новин. Тих кілька салдатів, яких ми зустріли, виходячи з готелю, виглядають якось незвичайно бадьоро та якось навдивовижу доброзичливо, сказати б, підкреслено-охоче й невимушено-читко «віддають честь». У багатьох прохожих націплені червоні розетки, а вже зовсім неймовірно виглядає велитень-«городовий»*) на розі Маріїнсько-Благовіщенської та Бібіковського бульвару, якого пам'ятав я на тому пості чи не від року 1905., — теж прикрасився, чи то може його прикрасили, величезним червоним бантом... через плече.

Зараз же зайшли ми, як-стій, до першого-ліпшого, який трапився, склепу й купили по рульоні жовтої й синьої стрічки, пачку шпильок і ножички, а далі, в робітні дамських строїв жидівочка зшила нам ці рульони на стрічку жовто-синю... білою, бо не було інших, ниткою.

Це зробило на нас дещо прикре вражіння — добачували в тому певну прикру символіку й щиро пожаліли ми, що між Києвом та Львовом — аж два ворожих і нам чужих фронти. Бо, коли б не це, то мали б ми для такої довгожданої потреби жовто-синю стрічку суцільно ткану. Автім зараз же подякували Богові саме за

*) Городовий — поліціант.

ці фронти, бо-ж це трьохлітня війна довела до благо-словенної революції!

Зрештою, роздумувати над нитками довго не було часу — нехай і «біла», аби тільки... міцно тримала, а прийде час, то й на «суцільну» спроможемося.

По короткій нараді вирішили ми, що розійдемося в різних напрямках, розвідаємо, що діється по нечисленних тоді українських «гніздах» та в окремих українських діячів, а десь між год. 14—15-ою зійдемося у мене, в готелі «Пасаж», підчас юбиду взаємно поінформуємося й порадимося, що маємо робити далі.

Порізавши нашу жовто-синю стрічку на невеличкі шматочки, щоб роздавати всім стрічним українцям, розійшлися.

Ми з Адріяном пішли до його «дружини»*), що стояла в касарнях 129. п. Бесарабського полку на вул. Львівській. Адріян конче хотів познайомити мене зі своїм командантом «дружини, полковником М. Глинським, по словах Адріяна, завзятим українським патріотом. Полковник М. Глинський походив зі старої священичої родини на Поділля й перед військовою службою скінчив кам'янецьку духовну семінарію. Полковник Глинський дуже фаворизував українців, з яких підібрав для своєї «дружини» офіцерські й підофіцерські кадри; при дружині ввів постійний український театр з великим, душ до 60, чудесним хором. Коли треба було виряджати людей на фронт, то в першу чергу сплавляв усіх москалів, яких він називав «малполюдами» і просто з почуттям фізичного болю розлучався з українцями. Щоб не відпустити від себе Адріяна (що був старостою театрального

*) Дружина — військова частина посполитого зрушення, на взірць лянштурму.

хору), та не наразити його висилкою на фронт, не посилає його до військової школи, а щоб полегчити матеріальний стан його родини, то завжди вигадував для нього такого роду службові призначення, що Адріян мав змогу спокійненько працювати в українському кооперативному «Союзбанкові».

На превеликий жаль, коли ми прийшли до штабу дружини, то полковника Глинського вже не застали, бо його викликав на якусь пильну нараду штаб військової округи.

Там же на Львівській вул. проживав мій добрий приятель, полковник Микола Опанасович Покровський, знаний усім офіцерам київської залоги як господар печерського гарнізонного старшинського казино. Саме вчора, тобто 2. березня М. О. Покровський прибув на відпустку з м. Новгорода, де стояв запасовий саперний баталіон, яким він тоді командував, югже був майже свідком усіх тих революційних подій, які відбулися на самому початку революції, близько від місця його постюю.

Микола Опанасович зустрів нас радісно:

— Ну? Дочекалися? От, тепер можете, хлопці, хоч на голові ходити — як доспіло, то прорвало! А Україну так таку можна тепер викувати, що й у сні такої не висниш! Тільки треба не «дурака валяти», а діло робити. Чи може й тепер підеш революцію робити зі сцени? Для початку... завести українську оперу?

Це він так насміхався, пригадував мені колишні мої пляни, коли в 1913 р., щоб поїхати з директором Сірецьким до українського театру у Львові, збирався дезертирувати з московського війська.

— Тепер, хлопці, прийшов час відповідальний — прогавите, то знову на двісті літ... «отложим попечение». Знаєте, «з якого кінця шпараги заїдати?» — З війська,

голубчики! От-так, як зробив Волинський полк! Резолюцію роблять багнети!

По цьому привітанні М. Оп-ч дійсно багато оповів нам про перебіг революції, про те, що вже починається розгартіяш і все навертав до того, що «революцію роблять багнети».

У полк. Покровського ми довго не засиджувалися й побігли далі збирати всякі свіжі новини... Час летів, як піколи, швидко.

На годинудесь біля 15-ої зібралися в мене.

Не буду переповідати всього того, про що тоді говорилося, бо найгостріша навіть пам'ять не могла би відновити чи відобразити якоїсь цілості з тих окремих, одривчастих, епізодичних, одної з одною нічим не пов'язаних відомостей, новин, окремих фраз, гасел, чи й просто фантазій... В газетах, що того дня вийшли у збільшених розмірах і тиражах, а до всього, сливе кожної години випускали «надзвичайні додатки» — також було повно всяких, після вчорашнього «благоденствія» неймовірних, новин.

Кидалося в очі, що революція прийшла аж надто несподівано, що всіх вона заскочила, що ніхто не готовий, щоб її сприйняти, використати й урівноважити; зокрема і найбільше заскочила революція українців...

Найважливіше, про що ми довідалися підчас нашої «розвідки», то це те, що в под. 16-й того-ж таки 3. березня, в студентській їдальні при вул. Гімназіяльній, має відбутися українське студентське віче, та що в «Родині»*), в тому-ж приблизно часі відбудеться засідання

*) „Родина“ — Київський Український Клуб, назву якого в випадку наглої потреби, можна було подати й з московська і то зовсім „благонадійно“: „Родина“, т. є. „Атечество“ = Батьківщина.

представників українського громадянства міста Києва. Українських організацій тоді майже не було. На обід не було вже часу.

Рішили побувати в черги на вічу — послухати, що скажуть »діти«, а опісля піти до »Родини« та довідатися, про що радяться та на чому стануть »батьки«.

НА СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЧУ

На віче дещо спізнилися, бо по дорозі мали зустрічі; до нас пристало ще кількох старих наших товаришів, що йшли на віче.

Входимо до »столовки«. Стиск люду, зійшлося кількох сот студентства. Між студентством кільканадцять офіцерів, недавніх студентів, що припадком у той час були в Києві. На імпровізованій трибуні, на ідальному столі, якого поставили в найдальшому куті великої салі, промовляє студент, Микола Любинський, що пізніше, у році 1918., був міністром закордонних справ у кабінеті В. Голубовича.

Промова — як більшість промов у ті часи — небагато змісту й аж надто багато загальникової сентиментально-революційної фразеології — пеанів на честь революції, ганьба режимові, що завалився, заклики до української демократії, щоб твердо стояла на здобутих позиціях — на яких саме, то промовець пояснити не спромігся — заклики до молоді, щоб разом із демократіями інших »братніх народів великої Росії«, переку-

вавши »мечі на плуги« — прямували »зі смолоскипами свободи в руках« до прекрасного царства »волі, братерства і рівності« й, нарешті, проєкт резолюції в тому-ж дусі. Словом, ...революційна »Вампука«, розмальована на ес-ерівський мотив і... нічого сутнього про Україну, про українські позиції...

Оплески і все інше, що в таких випадках випадає робити.

Відчуваю, хоч ще не збагнув розумом, що »програма« М. Любинського — це тільки »деклямація«, а що чогось істотнішого, чогось важливого-важливого, без чого жадна »свобода« не встоїть, М. Любинський не сказав...

Дивлюся на своїх приятелів, з якими прийшов, і бачу, що й вони чекали на щось інше.

Андрій Н—й тихенько мені каже: »Вийди ти«.

Гриць М—ць, хоч і не військовий, проте завзятий, говорить: »Свободу треба чимсь підперти, щоб від вітру не впала. Не так, як у 1905. році. Скажи про це ти«.

Ці слова мене підштовхують, пригадується М. Оп. Покровський і, сам не сподіваючись від себе такої сміливості, прошу слова.

Протискуюся через натовп до »трибуни«, по дорозі вітаюся з приятелями та знайомими й, нарешті, — стою на столі.

Виступати перед більшою аудиторією доводилось мені не раз і раніше, але — на сцені, чи на естраді, чи то в характері актора чи декляматора й, коли не завжди »під суфлера«, то в кожному разі гаразд вивчивши те, що мав відтворити. А тут — говори, мовляв, »з копита« й говори... »своє«! Про що, як, з чого почати?

А тут ще й несподіванка сталася, від якої мало що

не зомлів. Дехто з моїх давніх знайомих та товаришів, що пам'ятали мої колишні артистичні виступи ще перед роком 1913-им, по звичці, зустріли мене оплесками, а решта, десь приймаючи мене за «особу», оплески ці, від яких за 4 роки відвик, підхопила.

Після цього я вже мусів говорити!

Витримав павзу... На салі стихло... Відчуваю, що в мене тремтить кожна жилка, кожен нерв... щось лоскоче мені в горлі і в ушах. Дзвонить кров... Почуваю себе так, як завжди почував перед піднесенням театральної завіси... що разом із нею і мене догори піднесуть...

Обвів аудиторію очима — очевидно шукав якоїсь від когось моральної підтримки... бачу тисячі очей, з яких світиться цікавість... на хвилику зупиняюся на Грицеві М—ві — той рухом голови мене підбадьорює, Андрій К—й — всміхається і теж підбадьорює... Зрештою, всі обличчя — знайомі й незнайомі — якісь симпатичні й добродушно напружені. Мушу говорити!

Не знаю, як воно сталося! Чудо? Може!

Сугестія, телепатія, передача підсвідомої думки? Може!

Бо не знаю, як зродилася в мене тема, звідки прийшли слова, що їх ніколи не говорив передтим, де взялося надхнення, запал? Чому мій голос набрав такої сили, такої переконливості, що їх не мав раніше? А загальне почуття було таке, немов шубовснув я зненацька в холодну воду... Спершу холодно-холодно, а потім — ніби жарюм хто обгорнув і... так приємно, що й вилазити не хочеться...

Докладно переказати все, про що я тоді говорив, нині було б мені важко, чи й просто неможливо. Бо ж то була якась... одержимість. Та, все-ж, постараюся зробити це так, як збереглося воно в пам'яті.

Коротенько пригадав історію всіх революцій.

Вони вдавалися тільки тоді, коли розпочинали їх та докінчували люди озброєні, коли революцію розпочинало та її підтримувало військо, коли серед революціонерів панувала одностайність та рішучість довести справу до кінця. Як правило — знаємо про це з історії — доводилося революціонерам, не зважаючи на перші успіхи революції, збройною рукою боронити її здобутки від різних посягань, що не досить тирана повалити, а треба його добити, що повстають »Вандеї«, які треба гасити кров'ю та залізом. Згадав, що революція з року 1905. не вдалася тільки тому, що не підтримала її озброєна частина населення — не підтримало, навпаки, помагало її гасити непідготовлене до революції військо. Згадав і підкреслив, що революція, яка дозволила нам вільно говорити про наші справи в той момент, сталася тільки тому, що першу її сторінку багнетами своїми списав лйб-гвардії Волинський полк — наші брати. Збройний зрив цього полку — то не був випадок, а віщий символ і наказ, бо ж гвардія на 95% складається з українців. Сьогодні — маємо перший день революції, але мусимо забезпечити для нашого народу — для самих себе — її останній день...

Далі закликав студентську братію, цей авангард кожної нації, української-ж то й особливо, — стати на сторожі революції — творити українське національне військо! Бо історія ніколи не пробачить, лише тяжко-тяжко покарає, коли не використаємо цієї великої нагоди, яка... спала з неба, нагоди, на яку чекала Україна від часів Полтави... На закінчення проголосив »славу« майбутньому українському війську та його вождові.

Оплески... Ще рясніші, ніж перші... Грімке, завзяте »слава« й нескладне, бо до цього часу потайки співане »Ще не вмерла Україна«.

Та... посеред оплесків і кличів »Слава« виразно

почув 'я й слово: »позюргргр« — з характерним для жидівської вимови »гирканням«. Очевидно, що були на вічу й »з наших«. І, здається, що тоді вперше за своє життя відчув 'я нехіть до жидівства, бо до того часу виразно йому співчував.

Коли зійшов з »трибуни« й переходив через салю до свого гуртка, то почув із натовпу пояснення під своєю адресою: »Кажется жандарм«. Мою, мирного часу, уніформу офіцера пограничної сторожі (барва »прибору« зелена), що нічого спільного з жандармською (барви червоно-гранатової) не мала, конче хотілося когось видати за жандармську... Очевидно, тому, хто кричав: »позюргргр«.

Не чекаючи, коли й на чому скінчиться віче у студентів, пішли ми до »Родини«.

ПЕРЕД УКРАЇНСЬКОЮ РАДОЮ

Ще на початку війни, в 1914. р., в просторому помешканні »Родини« члени її влаштували шпиталь для ранених, для якого відведено всі, крім »білярдової« та »картярської« кімнати; в тих останніх містилася канцелярія »Родини« й шпитальна.

Це врятувало »Родину« від розгрому й заразом — знаменито причинилося до української національної пропаганди. За час свого існування цей шпиталь перепустив пару тисяч вояків, з походження українців, з яких не один видужав не лише тілом, а й народився

духом — вийшов зі шпиталю свідомим своєї національної приналежності й обов'язків громадянином.

Десь біля год. 17.5 наш гурт прийшов до «Родини». В більшій кімнаті — «білярдовій», що тепер служила за «фойє», тиснулася сила всякого українського люду, чекаючи на інформації та директиви від Української Громадської Ради. Раду цю склали представники нечисленних тоді в Україні явних і численніших — замаскованих українських громадських організацій.

Рада засідала в «картярській» і жваво обговорювала, як потім виявилось, справу організованої участі українського громадянства в маніфестації на честь революції, що з почину Київської Міської Думи (магістрату) мала відбутися дня 12(25) березня.

Між публікою побачив двох юнаків 2-ої Київської Миколаївської пішої військової школи; обидва були з університетськими значками. Це були П—ко і Л—в. Чи живі? Приєднав їх до свого гурту.

По коротенькій нараді вирішено, що маю зголоситися до Ради в імені ініціативної групи вояків-українців, віддатися до її диспозиції щодо участі в маніфестації, зокрема — в справі притягнення до такої участі вояків-українців, яких у складі київської залюги є кількадесят тисяч...

Не без труднощів дістався до «картярської», куди пускали з великим розбором.

Як того й треба було сподіватися, Раду склали всі приявні в той час у Києві члени «Родини»: М. М. Старицька, Окс. М. Стешенкова, Л. М. Старицька-Черняхівська, Л. Яновська, О. О'Коннор-Вілінська, С. Єфремов, Ів. М. Стешенко, М. Сяницький, Ф. Матушевський, Аркадій і Олександр Степаненки, Весоловський, ветеринарний лікар Королів, Макаренко (пізніше член Директорії) і чимало інших. Місця для всіх

не вистарчало їй багатьом з мужчин довелося стояти.
Головував С. Єфремів.

Увійшов я до «картярської» якраз тоді, коли слово дістав д-р Королів і саме почав викладати свою пропозицію щодо маніфестації.

В головніших рисах пропозицію д-ра Королева можна передати так: »Українська частина маніфестації мусить випасти імпозантно! На загальному тлі всієї маніфестації вона мусить виділитися, мусить звернути, мусить прикувати до себе загальну увагу. Треба створити для неї декорум. Пропоную звернутися до М. К. Садовського, щоб дав своїх статистів — в історичному козацькому вбранні. Ще краще — дістати коней та посадити статистів верхи й обов'язково, щоб були при зброї. Це було б дуже декоративно, коли б вони на Софійській площі, навколо пам'ятника Богдана Хмельницького, створили такі етнографічно-декоративні групи — в пишних кармазинах, при дорогоцінній зброї і, найкраще, на конях. Це пригадало б, що й у нас було колись своє військо. — »Базари«, де військо, як море червоне! з »Гайдамаків« задеклямував д-р Королів... »Ну, могли б також щось відповідне заспівати... Це був би пишний декорум«. До проекту д-ра Королева бракувало б хіба, щоб танцюристи М. К. ...вшкварили гопак... подумав я про себе.

Не беруся відповідати за докладну редакцію пропозиції, що склав шанований д-р Королів, але зміст її переказую точно — »Це є правда — імпресіоністична«, як любить поговорити сам шанований д-р Королів...

В міру того, як говорив доктор, видно було, що Рада все більше й більше переймається його »декоративним« проектом, бо всі обличчя аж сяють у передбачуванні того пишного декоруму, який створять озброє-

ні всіма засобами театрального реквізиту й бутафорії статисти.

Про те, що такий »декорум« поза ефектами театральної рампи, коли статисти будуть неухарактеризовані, коли пишні здалека театральні убрання зблизька будуть виглядати, як убога маскарада, коли блискучі »дорогоцінні« прикраси при дневному світлі виявляться, як дешевенька бляшана тандита, коли статисти не вміють сидіти вєрхи, — захоплена проектом д-ра Королева Рада... забула...

Пропозицію д-ра Королева голова ставить під голосування й чує репліки: »Та, що там голосувать!.. Всі... одноголосно... прийнято. Просити Миколу Карповича...«

Прошу слова в порядкуі »до голосування« й заявляю, що до пропозиції д-ра Королева хочу внести деякі поправки й доповнення.

Голова зборів заявляє, що пропозицію свою д-р Королів так добре обміркував і так вичерпуючо, як ще всі присутні чули, виложив, що навряд чи потребує вона якихбудь поправок, чи доповнень. — Чую притакування й репліки — »це вже Микола Карпович — усе, що треба, поправить, доповнить«.

Тоді зголошую вже не поправку і не доповнення, а окрему власну пропозицію... Після »торгів«, що відбувається, мовляв, засідання »Ради«, а я до неї не належу, все-ж дістаю слово і то лише тому, що я — »гість з фронту«. В голосі голови чую нотки поблажливості — нехай, мовляв, »молоде« поговорить...

Знову мушу зазначити, що передаю зміст своєї пропозиції — так, як це зберегла мені пам'ять.

На початку потверджую ту конечність, що українську частину маніфестації треба виділити, прикувати до неї увагу, удекорувати, словом, зробити все, щоб

вона заімпонувала. Та, до всього, треба зробити все можливе й неможливе, щоб заімпонувала не лише своїм зовнішнім виглядом, але й внутрішнім змістом — треба, щоб вона заімпонувала своїм розмахом та силою — не бутафорно-театральною, а дотикально-реальною. Принагідно доповнив проєкт д-ра Королева точкою... про топак...

Потім я коротенько повторив усе, що говорив на студентському вічу і в імені ініціативної групи вояків українців предложив свій «декоративний» плян.

По щирості сказавши, перед тим, як заявитися перед Радою, жадного конкретного пляну я не мав. І, тільки завдяки «декоративній» пропозиції д-ра Королева якось несподівано цей плян у мене зродився.

Плян цей мав полягати в тому, щоб за тих дев'ять днів, які лишалися до дня маніфестації, вжити всіх пропагандово-агітаційних старань-зусиль між вояцтвом київської залоги, число якої доходило до 60.000 люду. З цього числа на українців з походження припадало щонайменше яких 80⁰/о, тобто було їх до яких 50.000. Ходило про те, щоб цю величезну силу українського озброєного люду провести в маніфестаційному поході по всьому Києву — під українським прапором, під звуки військових маршів, з військовою парадною на Софійській Площі, перед пам'ятником Гетьманові Богданові... Це були б уже не статисти, а на такий «декорум» треба було б дивитися ...знизу вгору...

А далі — для мене це було туманно-зрозумілим та невиразно-бажаним і раніш, але в ту мить стало ясно-зрозумілим і конечним, як наказ часу — треба було зараз-же приступити до правильної організації українського національного війська. Знов сказати мушу, що як за годину перед цим, на студентському вічу, так і тепер, перед ареопагом «батьків», — зрозуміість і ко-

нечність моєї пропозиції менш-усього були продуктом якогось розумування — то обізвалася-заговорила в мені звільнена з пут українська стихія, частиною якої кожен з нас є, то — «ідея носилася в повітрі», як сказав би психолог.

Ініціативна група вояків, яку я представляв, під оглядом цих завдань мала стати до диспозиції Української Ради — аж до того часу, коли повстане Українська Влада.

Свій «декоративний» плян виложив не без темпераменту, бо й сам ним захопився.

Варто було подивитися на Раду в той час, коли я імпровізував перед нею свій «оретицький» плян! Зокрема мушу підкреслити, що жіноча частина Ради виказала у відношенні до цього пляну більше зрозуміння та мужности ніж мужчини.

Мов живими бачу перед собою всіх тих любих-любих прекраснодушних людей, що все життя для України, що самих себе забуваючи, працювали, що це життя своє за Неї віддали й пригадую ті почуття, які виразно виступали на їхніх так мені знайомих обличчях, в їхніх рухах підчас, коли я предкладав так несподівано — дику для них — «божевільну» пропозицію.

Так, М. М. Старицька, моя професорка української драматичної штуки в школі М. В. Лисенка — по сталій своїй звичці всіма засобами своєї незрівняної міміки — силиться додати мені настрою. Вона завжди так робила, коли хтось із її учнів виступав прилюдно, і кожен з нас добре-добре знав, що коли вона «ілюструє» його «репродукцію» мовчки й час від часу підбадьорює виконавця злегка опускаючи повіки, то все йде гаразд, бо в протилежному разі, вона дивилася якимось «крізь» людину і трохи «понад» нею, самої людини не бачучи. Отже, дивлючись на М. М. Старицьку, я знав, що під

оглядом, сказати б «технічно-артистичним», говорю добре.

Л. М. Старицька-Черняхівська — уявляла цікавість і захоплення.

О. М. Степенкова (сестра двох перших) — і цікавість і страх і виразне співчуття.

Ів. М. Стещенко, колишній мій професор історії української драми — виявляє і повне і сердите і не без переляку здивування.

У С. Єфремова бачу іронію й докір; він по-блажливо, ні то притакує, ні то заперечує мої висновки, так ніби їх висловлював наївний хлопчик, і от-от, здається, що Єфремов устане, підійде й покладе мені на лоба руку: чи, бува, не гарячий?

М. Синицький — сердито сопє й сердито-ж-заперечно розводить руками: от, мовляв, говорить людина нестворені речі.

На д-ра Королева — сам не знаю чому — просто боюся дивитися: мені здавалося в той час, що він мусів був дуже на мене гніватися...

І тільки Олександр Степаненко, давній самостійник, якого решта «благодійників» уважала... божественним, — кожне моє твердження енергійно стверджує одривчастим «так» і пристукує кулаком по власному коліні.

Коли я скінчив, то на добру хвилину запанувала тиша. Далі голова Зборів підводиться зі свого місця й говорить, що справа, яку я порушив, остільки серйозна, що Рада мусить обговорити її докладніше, продискутувати й проголосувати. На час, доки мою пропозицію будуть обговорювати, мене просять вийти з салі засідання й зачекати на відповідь.

Виходжу. Почуваю себе дещо здивованим... Запалюю цигарку... Товариство закидає мене запитами: «що,

як і т. п.». Коротко відповідаю на окремі запитання й починаю оповідати все в порядку, але докінчити не встигаю, бо за яких, що-найбільше, три хвилини, мене просять до «картярської» — навіть цигарки не встиг допалити.

Входжу. Бачу, що настрій у Раді аж надто поважний і тільки юдин Ол. Степаненко щось сердито заперечує: «ні, ні... ні» і сердито гестикує.

Голова підводиться з місця й урочисто мені освідчує: «В імені Української Громадської Ради вітаю Вашу відданість українській справі, як рівно-ж той молодечий запал, із яким Ви цю відданість проявляєте. Од людини, яка виховалася в цих стінах — не без гордоців показав на дуже-таки скромне помешкання «Родини» — іншого й ліпшого ставлення бажати й не можна. Але мусимо Вас попередити, що справа, яку Ви порушили, може привести до наслідків» — видержує довгу павзу й голосом майже драматичним, роззираючись по боках, докінчує — «страшних. Прибережіть Ваш запал для чогось соліднішого, ніж... військовість. Тепер такі часи, що всі питання рішатиме не груба сила, а щирість та добра воля. А що, як революція заломиться? — Ви подумали про наслідки?»

По цьому він сідає й хустинкою витирає чоло, а поодинокі члени Ради подають і свої репліки.

Ів. Стешенко: «Бачите, Пане Варфолом'їю, як Вас зіпсула воєнщина! — Од Неємана й проказа його» — «Апостол», пригадалося мені прізвище, яке ми дали Стешенкові в драматичній школі.

С. Єфремов: «Ач, який хоробрий зробився! В салдати йому гратися захотілось! — Ще не надоїло? Це тепер не на часі. Хвалити Бога тепер і без війська обійтися можна». М. М. Старицька: «Це, Баргку, Ти мабуть по інерції — що носиш шаблю при боці —

кортить побренькати! Але — молодчина! Все-ж краще, у своєму війську служити, ніж у підсусідках» — Люба Марія Михайлівна!

М. Синицький — відступаючи взад на пару кроків та обома руками роблячи якісь оборонні рухи, відпекується: »Щур йому із військом! — Дармоїдів годувати! Тільки без цього, тільки без цього«. — І сумно їй смішно було мені в ту хвилину, коли Синицький одпекувався од війська.

Один тільки Олександр Степаненко підійшов до мене, поривчасто стиснув за обі руки й з притиском сказав: »Робіть своє, а цих — не питайте й не слухайте! Нема держави без війська«!

Мовчки відклонююся й виходжу.

ЗНАЙОМСТВО З М. ІВ. МІХНОВСЬКИМ І... »НА ВЛАСНУ РУКУ«

Іду й нічого поперед себе не бачу... Мов голови позбувся, чи полишив її у »картярській«. Машинально дійшов до свого гуртка. Опритомнів, оглянувся навколо. У »білярдовій« люду ще більше назбиралося. Бачу, між моїми товаришами, пихкаючи з люльки-носогрійки добрим американським тютюном, стоїть високий, огрядний з гарним типово-українським обличчям, з пишним русявим вусом, поручник. Робить крок до мене, й взаїмно представляється. Я — приємно вражений, бо поручник цей — а віддавна мені знаний по своїх блискучих публіцистич-

ний виступах у харківському передвоєнному «Снопі» й по інших часописах, відомий український діяч, заприсяжаний адвокат, Микола Іванович Міхновський.

— «Ну, Пане-Товаришу, частину Ваших сьогоднішніх придабашок знаю. — Був у «столовці» якраз підчас віча і — спасибі! — Добре сказали, й виходить, що я не один. Яку-ж тут Вам премудрую відповідь зволили дати?»

Коротенько, в кількох словах переказую про «декорум» Королева, про свою пропозицію й докладніше про відповідь Ради...

Міхновський, вислухавши мою реляцію, по короткій надумі каже: «Обійдемося й без них. Тепер, паново-товариство, революція, і всі перші кроки треба робити на власну руку. Питатися тепер можна лише у власного розуму. Мусимо поставити і ворогів і друзів перед фактом, що українське військо є! Ходім!»

В тоні та словах Міхновського відчувалося, що він знає, до чого і як він стремить і має досить характеру й волі, щоби поставлену ціль осягнути. І ці кілька фраз, які подав Міхновський так категорично, як і його «ходім» — одразу-ж зробили його в наших очах авторитетнішим, ніж уся Рада, й ми, мов на приказ, пішли за ним, не питаючи, куди поведе.

По дорозі М. Ів. Міхновський із запалом доводив невідкладну konieczність, що зараз-же, в цю-ж мить, не дивлячись на найбільші труднощі та перешкоди, мусимо творити власне військо, цей, як він говорив, «єдиний аргумент державности», єдине перед яким уступлять всі і всілякі інші аргументи ворожі.

Привів нас до готелю «Прага», що містився недалеко від «Родици» по тій-же таки вулиці Великій-Володимирській.

Тільки тоді, коли забралися ми до затишного кабі-

нету та бачили заставлений усяким начинням стіл, пригадалося нам, що від вранішнього сніданку ніхто з нас того дня ще не їв. Гуртом рішили, що щоб не гаяти часу, то водночас із нарадою — повечеряти.

Підчас вечері ділилися вражіннями. Тон усій розмові надавав М. Ів. Міхновський.

Після вечері, яка тривала з пів години, М. Ів. Міхновський одразу-ж приступив до діла — диктувати, а Н-ий, П-ко і Л-в — під диктат цей писати оголошення до київських газет.

Текст цього оголошення, першого в українській мові від дня заборони українських часописів у р. 1914. і першого в справі української військовости від часів зруйнування Запоріжської Січі в р. 1775., був такий: »Року Божого 1917, м-ця березня (марта), дня 6, о годині 17-тій, в будинку Київського Комерційного Інституту (Бібіковський Бульвар №... ріг вул. Несторівської) відбудеться українське вояцьке віче для обговорення справи формування Українського Національного Війська. Всіх п.п. офіцерів, військових лікарів, чиновників (урядовців) і салдатів — українців запрошує на це віче у як-найбільшому числі прибути Ініціативна Група«.

В міжчасі Міхновський встиг уже подзвонити до Комерційного Інституту й замовити салю.

Це оголошення відразу-ж, щоб не спізнитися друком, понесли: до українофільських »Последніх Новостей« — П-ко, до чорносотенного »Кіевлянина« — Л-в і до кадетсько-жидівської »Кіевской Мислі« — я; до Комерційного Інституту, щоб заплатити за салю, поїхав Андрій Н-й.

М. Ів. Міхновський з рештою товариства лишилися в »Празі«, щоб накреслити програму для запроєктованого віча.

«Последнія Новості» й «Кієвлянин» — оголошення наші прийняли відразу-ж — перша газета — з виразними симпатіями, друга — з холодною чемністю.

У мене з секретарем «Кієвской Мислі», виразно жидком, вийшла суперечка, й чимало зусиль мені коштувало, щоб його не «повчити».

Отож, приходжу до контори й кажу секретареві, що приніс «хронікарську замітку» й подаю наше оголошення.

Жидок прочитує й каже: «А, гаспада-українці уже сабіраються фарміровать собственное войско. Не сліш-ком-лі рано? І для какой, собственно гаваря, надобності?»

На це запитання відповідаю також через запитання: А чому-ж би українцям не формувати свого війська?

— А українское правітельство — тоже сабіраєтесь фарміровать?

— Річ ясна! Але цією справою займуться інші. Я маю поручення віддати вам цю оповістку, щоби ви чимскорше її надрукували.

— А пачему би вам не паместить єво в «Кієвляніне»? Ета даже более пахдоіт — натякує.

— До «Кієвляніна» понесли її другі, мое завдання — помістити її в «Кієвській Мислі».

— Відіте-лі, прийом абявленій уже закрит.

Мовчки показую на умови для оголошень, де виразно зазначено, що контора приймає оголошення до години 20-ої, і так само мовчки — на годинник, який показує 18 год. 47 хв.

— Но ви же принесли матеріал для хронікі.

— Нам потрібно, щоби ця «хроніка» була видрукована 4, 5 і 6 березня. Тому — виймаю гроші —

я плачу і прошу видрукувати цю оповістку обов'язково на першій сторінці, перед текстом.

— Відігнали, все места перед текстом уже заняты і самеє большее — можем паместіть в агделе мелкіх абъявленій — і жидок нахабно всміхається.

Мене беруть чорти, роблю чималі зусилля, щоб не вибухнути й говорю поволі, з притиском відрубуючи кожне слово.

— Якщо ви зараз, негайно не помістите цієї оповістки так, як я кажу, то майте на увазі, що з цього вийдуть для вас дуже неприємні наслідки. Попрошу посвідку.

Моя «аргументація» належно вплинула на жидка, бо зблід і затремтіли йому руки, але все-ж вистарчило йому нахабства, щоб прошептати: «Ета-же... насіліє»...

Через хвилину я вже дістав посвідку й решту грошей.

Ця розмова з жидком відібрала в мене дещо часу, й до «Праги» я прийшов пізніше, ніж П-ко та Л-в, які ходили значно далі, ніж я.

Оповідая про цю пригоду. Товариство сміється. М. Ів. Міхновський поворить, що цього треба завжди сподіватися. Бо москалі — зубами будуть боронити свій стан посідання. А жидівство — до останку буде їх підтримувати. Бо так було й буде — завжди й до віку, — що жида все служать знаряддям всякої асиміляції по боці дужчого. Доказом — поступування «Кіевской Мислі». Але завтра, коли повстане Українська Держава, й вони відчують її силу, тоді заройться скрізь жидами... Тільки... до останку будуть з москалями. В тому для них — гешефт. Тепер, коли прийшла революція, для якої вони поклали величезні заслуги, у них розгорілися апетити. Бо революція дасть

їм політичну рівноправність, знесе «чергу аседлості» — це ж такі перспективи для... «хазуки»¹⁾. Коли ж повстануть на місці імперії окремі національні держави, тоді перспективи ці звуться, бо на перешкоді до торгівлі стануть кордони... Це їм не на руку... Багато ще вони зіпсують нам і нервів і крови...

Пристаємо до наради в справі запроєктованого віча.

На пропозицію М. Ів. Міхновського розділюємо між собою ролі.

В точно означеному часі — треба наших людей привчати до порядку — я маю відчинити віче й представитися йому, як голова «Ініціативної Групи», представити поручника Міхновського, як секретаря, а решту — як членів групи.

Далі — маю запропонувати зборам вибрати провід віча. Щоб не випустити з рук ворожой нам ініціативи в першому ж моменті й одразу поставити її на добрі тори, Адріян А-ч зараз же по цій пропозиції — виставить мою кандидатуру на голову й поручника Міхновського — на секретаря віча.

Далі — в Бозі надія — маємо чинити залежно від ситуації, та щоб не випустити з рук ініціативи, аж поки не станемо на твердий ґрунт.

Поза тим: 1) Адріян А-ч, «ефрейтор із жереб'ювих I разряду» одної з київських «ополченських дружин», має привести на віче чудесно зорганізований та зіспіваний, як здебільшого буває, по складу своїйому чисто-український хор «своєї дружини». За ті три дні, що залишились до віча, хор повинен вивчити «Ще не

¹⁾ „Хазука“ — право жида на торговельну експлоатацію не-жидівського району, яке територіально визначає кагал.

вмерла Україна» й пару інших »бойових« пісень і 2) поручник Міхновський має виготовити текст резолюції, яку треба провести на вічу.

Всі разом маємо постаратися про як-найліпшу організацію віча, про його чисельність і т. д., добравши собі помішників.

ПЕРЕД ПЕРШИМ ВІЧЕМ.

За 4-6 (17-19) березня облітали ми, так мовити, »весь Київ« — не лишень український, а до всього — заглянули до касарень, до більших фабричних та промислових заведень, прислуховувалися до тих летючих мітінгів, що тепер вільно відбувалися при кожній нагоді, самі на таких мітінгах, часом, відповідно виступали, перечитували всі, які можна було достати в Києві газети.

За ці дні ми переконалися, що ґрунт для праці, яку ми почали, вдячний та що роботи перед нами — безліч.

Вістей про якесь більше виявлення українського життя поза Києвом, київські газети ще не приносили. Це дуже таки нас непокоїло, але М. Ів. Міхновський нас підбадьорював: »Та дайте ж ви нашим людям прочухатися, продерти очі, порадитися з жінками — мають час... розгойдаються«...

Звичайно, десь на годину 16-ту всі ми сходилися до »Праги« на обід.

Одного разу, підчас обіду, підходить до нас по-нурий на вигляд, недбало-одягнений, пару днів неголений «тип» і пропонує купити... «Правду» — «Таваріщі офіцера, паддержіте пралетарскую газету — орган партії саціал-демакратаф-бальшевікоф». М. Ів. Міхновський мовчки заплатив за газету, а коли «Тип» одійшов, сказав: «Бачите — московські «бальшакі» вже спромоглися, а нам про власну газету й не сниться» — й почав переглядати «Правду». — Надійшла, як виявлялося, з Петербургу й містила чимало «квітів», що пізніш принесли так відомий «вовоч». Підчас, коли переглядав Міхновський «Правду», раптом зірвався, мов спечений: «Ні, ви подивіться! Які психольоги! Вони вимагають негайного замирення. Мусимо цю ініціативу од них перехопити. Все піде за тими, хто швидче дасть мир» — нервувався М. Ів. Міхновський.

Підчас спільних обідів ми деталізували свій плян.

Мене не на жарт непокоїла роля голови, яку мав я виконувати підчас віча, бо ж до того часу ніколи не доводилося мені проводити зборами більшої громади; просив, щоб мені визначено було якусь іншу функцію, відповіднішу мойому невеликому тоді досвідові.

На мої страхи М. Ів. все відповідав: «Так треба. Сам я маю непоганий організаційний досвід і нюх. Стою на тому, що найліпше буде, коли на початку виступите саме Ви. Я — теж матиму роботу. Не будиши звязаним головуванням, бо секретарської роботи на початку буде не багато, легше обсервувати й ловити настрої. Щоб ліпше їх потім опанувати. Коли розпочнете говорити, — не зупиняйтеся. Памятайте про половне. Деталі й слова самі прийдуть. Не спускайте тону й не давайте аудиторії думати поза темою. Тримайте слухача в напрузі. Під кінець — кидайте короткими й рішучими фразами — щоб нікому не прийшло

в голову, що може бути інакше. Зрештою, будете говорити до воєнків — командуйте, наказуйте — послухають! А коли б — того не припускаю — Ви почали «плавати», то завжди встигну Вам допомогти... Прийшов час, щоб виступали й робили молоді, в яких більше запалу. Вони лише можуть заразити масу. Пригадайте й порівняйте, як поставилося до Вашої пропозиції студентство і як прийняла її Рада... Для революції треба горіти... Вона прагне молодих та рішучих... Так повчав нас М. Ів. Міхновський, як маємо ділати...

ПЕРШЕ УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ ВІЧЕ В КИЄВІ

6 (19) березня ініціативна група й хор прибули до інституту за яку півгодину перед оголошеним початком віча.

XIV-а аудиторія, яку нам відступили на той вечір, містилася на другому поверсі й щоб до неї дістатися, треба було перейти через кілька коридорів. Тому, щоб публіка по тих коридорах не блудила, Адріян А-ч відповідно розставив своїх хористів, щоб показували дорогу.

На призначену годину аудиторія вщерть була набита людьми. Як виявилось потім, коли на пропозицію Адріяна А-ча оголошено було збірку грошей на організаційні цілі, то на це перше, як потім його названо було в протоколі »Підготовче українське військове

віче», враз із членами Ініціативної Групи, зібралося 211 осіб — од «невідомого салдата» і до відомих по пізнішій службі в Українській Армії: Члена Українського Військового Генерального Комітету, генерала Іванова, якого в серпні 1920 р. розстріляли москалі в Кам'янці Подільському, полковника Волошина, що до р. 1924 проживав на еміграції в калішському таборі й якого розстріляли москалі в р. 1926 в Харкові і молоденького лікаря, М. Гончаря, якого розстріляли москалі в р. 1919 в Києві...

З невійськових був один тільки Олександр Степаненко.

Переважали салдати з пів-інтелігентів; переважно були то писарі з численних у Києві військових штабів.

З живих учасників цього вікопомного віча й наступних по ньому великих історичних подій, опріч автора цих спогадів, перебуває нині на еміграції в Польщі хорунжий Мусій Стогній і десть у Франції — Єреміїв, про якого буде згадано далі.

»Підготовче віче« відбулося по пляну, який намітив М. Ів. Міхновський і в найбільшому порядку. До цього у величезній мірі спричинився хор, що з піднесенням, якого не забути, після команди голови: »Встать! Струнко!¹) Панове старшини« — перша команда по-українськи — проспівав: »Ще не вмерла Україна«. — Спів національного гимну надав, так мовити, основний тон для всього дальшого перебігу віча. Люди стояли тоді »струнко« так же то гарно, що я не бачив чогось подібного ні раніш, ні потім. Все їхнє життя, здавалося, перейшло в очі...

¹) Команда „струнко“ з того часу відразу і назавжди прищепилася й пізніше ввійшла до статутів.

Цим разом говорити було легше, хоч із огляду на аудиторію, вступну тему довелося розвинути де-що ширше — довелося викласти цілу лекцію з української історії, зачитувати цілі уривки з «Кобзаря», щоб умотивувати погребу для України власного війська. До свого виступу цим разом я вже підготувався — пам'ятаючи науку М. Ів. Міхновського.

Старався говорити популярно. Іноді ставив запитання, на які, здебільшого, сам же й відповідав, ті ж відповіді, які надходили з аудиторії, свідчили, що аудиторія прекрасно розуміє про що ходить і цілком свідомо ставить «точки над і» в усіх випадках, коли прелегент — свідомо чи несвідомо — чогось недоговорював. Під цим оглядом національно-державний інстинкт нашої молоді аудиторії був багато вартий.

Після вступного слова голови пішла не дискусія — не було про що дискутувати — а розмова, що складалася з низки запитань від окремих учасників віча та відповідей на ті запитання, які давав хто-нб. з проводу віча. Характерно, що в справі засадничий запитань не було зовсім — справу творення українського війська прийнято за аксіому, як річ зрозуміло-конечну, всі ж запитання були виключно про тактику й техніку організації війська — були солідно-ділові.

Голова віча відчитує проект постанови, який по пляну виготовив напередодні й доповнив підчас віча й наступних розмов поручник Міхновський.

Ця постанова — наводжу її з пам'яті (друкований текст захований у Києві) — була така:

»Стародавнім звичаєм предків наших, на всі віки преславних, Ми, Старшина та Козацтво Українське, в дні 6(19) березня, року Божого 1917, в предковічній столиці нашій, місті Києві, зібравшись на перше

Українське Підготовче Військове Віче, постановили» і т. д..

Опускаю місця загально-політичного змісту тим часам властиві. (Ці місця виложено було в дусі відомої брошури М. Міхновського «Самостійна Україна»). Зокрема привітальну частину, адресовану до Тимчасового Уряду й подаю уступи, дотичні безпосередньо до так пильної в ті часи й болючої донині справи створення українського національного війська. Подаю, натурально, так, як зберегла їх моя пам'ять.

Отже, такі категоричні постанови винесли підготовче віче з дня 6 березня в цій справі:

1. Однині кожен українець-воjak, старшина чи козак, де б та в якій частині російській він не служив, пам'ятати мусить, що він є членом українського національного війська. Тому пильно чекати повинен на той час, коли Батьківщина-Україна накаже йому сповнити свій вояцький обов'язок.

2. Віче доручає прововоді своїйому скласти змiж себе комітет для скликання і переведення Українського Військового Установчого Віча в дні 9. березня, подбавши про найбільшу чисельність віча, для чого присутні повинні повести старанну підготовку по своїх та сусідніх частинах.

3. Віче доручає своїйому прововоді, не чекаючи на скликання Установчого Віча, розробити план організації українських військових частин засобами, які в часі біжучої революції визнає за найдодільніші і подати той план на затвердження Установчому Вічу.

4. Віче закликає все українське громадянство, щоб належно зрозуміло значіння моменту й належно підперло справу створення української збройної сили, яка в усі часи людської історії завжди і всюди була чинником вирішальним.

5. Присутні на підготовчому вічі — в повному своєму складі підпорядковують себе комітегові, як зверхній військовій владі, аж до часу скликання Установчого Віча.

Цю постанову віче прийняло скликами »Слава«.

Голова віча, користаючи з повновласти, яку давала прововоді віча ухвалена щойно постановою, порозумівшись з членами ініціативної групи, кооптує до складу комітету поручника інженера З(апорожця) та прапорщика Гана*), пізнішого команданта Охорони Центральної Ради.

П. Адріян А..ч пропонує перевести збірку грошей на організаційні видатки по влаштуванні Установчого Віча і відразу-ж, роздавши 5 підписних листів та засадивши п'ятох збирачів, приступає до збірки. Підписні листи виказують 211 душ учасників і збирають 726 рублів.

Час закінчити віче... Треба, щоб учасники його розійшлися під глибоким враженням за цей час пережитого. М. Ів. Міхновський, який про себе скромно говорив, що має »організаційний досвід«, виказав більше, ніж досвід — виказав великий організаційний хист та ще виказав себе великим знавцем людської душі.

Попросивши слова, звертається до присутніх, як до тих нечисленних вибранців, до тих найкращих, що з величезної київської залоги перші зрозуміли історичну вагу моменту, перші показали себе гідними синами славних козацьких батьків, що свою велику національ-

*) Докладніші дані про небіжчика Гана мігби подати його кузин, п. Антоній Ган, що перебуває на еміграції в Польщі. Та тому, що він. „змінив віхи“, то відомостей цих, треба гадати, не дасть.

но-державну свідомість перші задокументували в постанові, яку сьогодні винесли та яка заслужено перейде до історії. Ця постанова тим, що її винесли, приносить найбільшу честь. — »Ми започаткували творити нову історію українського народу — історію його Слави!«

Після того М. Ів. Міхновський пропонує присутнім вшанувати пам'ять усіх тих українських вояків, що в свій час за Батьківщину — Україну та за її долю голови свої положили, проспівавши їм »вічну пам'ять«. Всі підводяться з місць і хор урочисто-настрійно співає »вічная пам'ять«.

Для останнього »настрійного« акорду М. Ів. Міхновський проголошує »многая літа« й невмірущу в поколіннях потомних »славу« тому преславному українському вояцтву, що днесь від сну-неволі до радості й вільного буття пробудилося. Хор побідно гремить »многая літа« під голосні й одностайні оклики »слава«.

Голова віча в імені президії дякує присутнім за діловий перебіг віча, за вірцевий порядок, що на ньому панував, зокрема — в імені віча — дякує хорові, що так видатно причинився до піднесення загального настрою й оголошує, що віче скінчилося.

З голосними окликами »слава« віче на руках виносить свій провід на вулицю і вже на вулиці хор знову співає »Ще не вмерла Україна«.

Навколо хору відразу-ж виростає великий натовп усякого люду й на вулиці... витворюється летюче віче, цим разом без нашої участі... Учасники підготовчого віча охоче й жваво відповідають на численні запити й з місця агітують — запрошують вояків на наступне віче.

Таким чином день 6(19) березня 1917. року є той »наречений і святий день« — Великдень український,

в якому дні пробудилася від сну вікового долею лихою приспана Українська Збройна Сила.

Зараз-же після віча голова комітету замовляє на день 9(22) березня Актову Салю Комерційного Інституту, яка могла вмістити до 2000 осіб.

УСТАНОВЧЕ ВІЧЕ

Три дні пролетіли непомітно. За цей час газета «Последнія Новости», вірніш, один із редакторів її, бл. п. Ісак Пугач*) подав докладнішу замітку про підготовче віче, натурально, після «попередньої цензури» М. Ів. Міхновського. Інші газети, в тому харківські, одеські й московські, — замітку ту передрукували. Зі свого боку наш комітет весь час також оголошував про Установче Віче в дні 9. березня по київських газетах, як рівнож випустив у більшому тиражі «метелика», якого учасники підготовчого віча, що тримали з комітетом звязок, поширювали по військових частинах, заведеннях, установах і т. п.

В год. 17.30 дня 9(22) березня приходимо з кількома членами комітету до Комерційного Інституту, щоб знову розставити наших «махальних» — хористів і т. п.

На своє здивування довідуюся, що в актовій салі

*) В січні 1918 р. Ісака Пугача розстріляли в Києві „в випадке революційного гнева“ муравйовські бандити.

інституту, де мало відбутися наше віче, хтось уже мітингує.

Йду до відповідного секретаря інституту — до того, в якого замовив салю й заплатив йому за неї гроші, за поясненням. Секретаря в конторі нема, а є натомість його заступник, теж студент Комерційного Інституту... жидок.

Звертаюся до нього, показую оплачене поквітування за салю й питаюся в чому річ. І — знову діяльог.

— Да, савершенна верна! Ви заказалі актовий зал. Но, відіте-лі, праізашло маленькоє недаразуменіє... В актовом залі должен састаяться мітінг учащейся еврейской молодежи г. Кієва. На ми ета січас паправім — укажем вам другое памещеніє. А разніцу... Ета можна сейчас — і жидок хоче повернути мені різницю.

— Непорозуміння, як оце ви звете, не сталося з моєї вини. Мені потрібна саме половна саля, а не якабудь друга.

— Но вас же, таваріщ-афіцер, будет не так многа і все ви атлічно сможете устроїться в другом памещенії.

— Ми з вами, пане студенте, ніякі товариші. Це по-перше, а по-друге, мені потрібна головна саля.

— Но там уже начался мітінг!

— Перенесіть його в другу кімнату.

— Но ета-же такі да невазможна.

— Коли не зможете ви — то перенесу я...

— Но, пазвольте же, гаспадін афіцер, как же ета будет?

Тут я відчиняю двері до вестибюлю й показую жидкові на солідних вусачів-хористів.

— Бачите? Чортові шию скрутять! Коли до п'ятих хвилин не опорожните головну салю, то я всіх з неї викину разом з вами! Зрозуміли?

— Но, памілуйте, ведь жета-же...

— Вам лишається чотири і пів хвилини. Раджу поспішитись...

— Гаспадин афіцер! Ми дадім вам другоз памещеніє діі же — два атлічних памещенія рядом!

— Не торгуйтесь. Вам лишилось три і пів хвилини...

— Ой, Боже мой! Я вже не знаю, что делать...

— Що робити? Поспішіться звільнити салю, інакше через три хвилини... самі звільнимо.

При цих словах якомсь машинально я швидким рухом напів витяг з похви шаблю й енергійно та швидко всунув її назад.

Десь мабуть дуже «погромно» виглядав я в той час, бо жидок одразу-ж... переконався, що найліпше буде, коли він зараз же звільнить салю...

— Я сію мінуту, гаспадин афіцер, — пробелькотав жидок і кулею вилетів із секретаріату.

Вилетів... і не вертає... В супроводі хору, а було співаків душ із півсотні здорових хлопців, іду до актової салі, а там такий гамір, крики й гвалт, що... легко було зрозуміти, від чого повалилися ерихонські стіни! Тисяч з півтори жидків і жиденят кричало: «Мі пр-ротестуем, мі дабравольна не уступім! Ето позоргргр!

Коли ми ввійшли, гамір на хвилину стих. Виходжу на трибуну й заявляю, що салю на цей день я найняв, заплатив гроші й маю поквітування ще від 6. березня. Отже, саля — від такої до такої години — в цей день моя. Не моя вина, що секретаріат не вмів повниги своїх функцій, тому за своє невміння нехай і відповідає. Прошу зараз же опорожнити салю, бо через 20 хвилин має розпочатися наше віче, на яке прийде багато людей.

Голова жидівського мітингу, бородатий студент ки-

ївської політехніки — нахаба — провіривши поквітування, коротко пропонує »своїм« перейти до іншого мешкання, бо »ж сажаленію, гаспадин афіцер праф«. — Дуже неохоче й незадоволено жиди переходять до довжелезного коридору, одним поверхом вище. Головна саля наша. Наказую салю провітрити, бо в ній дуже накурено — почалась »свобода« — й чути людськими випарами... Адріян А...ч розставляє махальних.

Саля швидко-швидко заповнюється людьми...

Коли підготовче віче з дня 19. березня з його 211 учасниками вважали ми, як на початок, задовільним, то Установче Віче, яке на год. 18 дня 22. березня зібрало учасників у числі поверх 4000, виглядало вже грандіозно. Величезна саля, натурально, не могла вмістити всіх прибувших, і вони заповнили — юсадили всі вікна, двері, стояли у прилеглих коридорах, на сходах і т. ін.; від деяких частин люди прийшли організовано — по яких 100-150 душ і під командою своїх офіцерів...

Провід Установчого Віча дотримує того порядку, який вироблено й випробувано було на Підготовчому Вічу. Надходить час відкривати віче.

Виходжу на катедру й на знак, що хочу говорити, підношу руку. Гамір на салі втихає і серед аудиторії запановує врочиста тиша — здається, що люди затримують власний віддих, щоб тільки не порушити тієї тиші. Представляюся зібраним, як голова комітету по скликанню Українського Військового Установчого Віча й оголошую це віче відкритим. Хор співає »Ще не вмерла Україна«.

Коротко інформую про Підготовче Віче, про цілі обох віч, довше зупиняюся на потребі творення української збройної сили. Відчитую постанову Підготовчого

Віча. Бурею оплесків та окликами «слава» приймає саля окремі точки постанови.

Адріян А—ч ставить внесок: «Просити комітет, щоб постанову Підготовчого Віча видрукувати в більшому тиражі та поширити її на фронті й у запілля». Внесок цей саля приймає оплесками й окликами «слава».

Далі, згідно з наміченою програмою віче вибирає «Організаційний Комітет по формуванню українського національного війська», і йому, на внесок секретаря віча, поручника М. Міхновського, доручує:

1. В першу чергу приступити до сформування «Полку ім. Гетьмана Богдана Хмельницького». Трудно мені скромними засобами слова зобразити той вибух ентузіазму, з яким приняло віче цей внесок поручника Міхновського! Це була оргія оплесків, гураган окликів — це був якийсь шал захоплення...

Ледви що по тому вибухові саля заспокоїлася, забирає слово прапорщик Ган і просить, щоб його вписати в ряди Богданівського полку; майже одночасно просить слова творець українського театру М. К. Садовський, який просить про те саме, що й Ган. — «Молодший і через те мене випередив» — пояснює М. К. Садовський, показуючи на Гана...

Десятки разів був я свідком блискучих тріумфів М. К. Садовського на сцені, коли його викликали сотні захоплених його грою глядачів, але готов нині твердити, що стихійно-сильне привітання, яким приняло віче М. К. Садовського й прапорщика Гана, як перших добровольців Богданівського полку, то навіть для М. К. Садовського, що до оплесків-тріумфів звик, по силі свого виразу було несподіваним — від зворушення не міг промовити слова, а на очах заблїстїла йому... зрадлива сльозинка.

Приклад прапорщика Гана й М. К. Садовського поділав на аудиторію, мов якась зараза, бо з усіх кінців салі почали просити слова — зголошуватися до Богданівського полку.

Щоб заспокоїти салю та не порушати наміченого порядку, провід віча для зареєстрування добровольців зараз же виділює поборову комісію в тимчасовому складі: полковника М. Глинського, впадуваного вже команданта ополченської дружини й Адріана А—ча, ефрейтора тієї-ж, старшого унтер-офіцера (Дегтяр)я й ще кількох осіб, прізвищ яких не пригадую. Поборова комісія працю свою мала розпочати вже 10(23) березня і дійсно того-ж дня її розпочала при штабі дружини полк. Глинського.

Віче триває далі й приймає одну по другій такі точки постанови:

2. Комітетові виділити зі свого складу представників від організованого українського вояцтва до Київської Української Громадської Ради *).

3. Комітетові розвинути енергійну пропаганду рідної військовости в широких верствах українського громадянства, зокрема серед вояцтва — на фронті й у запіллі — через друковане слово, летючі віча, концерти, відчити, театральні вистави й т. п. засобами.

4. Комітетові поручається широко користатися з права мобілізуваннн до свого складу потрібних людей. Слова «мобілізації» поручник Міхновський і нарочито вжив, замість слова «кооптації», як більш відповідного для вояцького вуха та щоб надати комітетові, як зверхі-

*) Пізніше поповнена в подібний спосіб, як від військовиків, перетворилася Громадська Рада на Українську Центральну Раду“.

ньому органів української військової влади, більшої питомої ваги.

5. Комітетові доручається в найближчому часі скликати Всеукраїнський Військовий З'їзд, який має виробити для українського війська основні закони й виділити зі свого складу постійний орган Української Зверхньої Військової Влади.

6. До часу скликання Всеукраїнського Військового З'їзду комітетові доручується повнити функцію Української Зверхньої Військової Влади.

7. Присутні на Установчому Вічу підпорядковують себе комітетові в порядкувій військовій й національній дисципліні.

До складу «Організаційного Комітету по формуванню українського війська», на одностороннє бажання учасників віча входить у повному складі комітет, обраний на Підготовчому Вічу, й на пропозицію голови віча поповнюється — теж односторонньо при юваційних оплесках і юкликах «слава» — юсобиами полковника М. Глинського, пізніш генерала для доручень Гетьманського Штабу, та ефрейтора Адріана А—ча.

Зараз же після того, як поповнено склад Комітету, голова віча, в порядкувій військовій карності — складає свої юбюязки на руки полковника М. Глинського, як старшого рангою і віком та багатшого досвідом життєвим і військово-службювим — під гучні оплески та юклики «слава». Новий голова Комітету зворушено дякує вічу за честь і довіря — «на Кобзаря» присягає за Україну вмерти... Сивий полковник, колишній грізний командант дисциплінарного баталіону, людина, здавалося, недоступна жадним зворушенням, ледви стримує себе, щоб зі зворушення не розридатись. — «Даруйте, діти... старому... такого я ще не переживав... у цю хвилину... Від такого щастя... хіба вмер-

ти... але будемо жити... для України» — і старий не договорив... На салі залягає тиша — аудиторія розуміє переживання полк. Глинського і в цей спосіб віддає свою до них пошану. Полковник Глинський за секунду себе опановує і просить, щоб віче довів до кінця попередній голова. — «Це мій перший наказ», жартом додає полковник Глинський і енергійним знаком руки попереджує-стримує новий вибух овацій.

Зчерги Адріян А—ч дякує вічу за честь — одним словом «дякую» та військовим пів-поклоном і зараз-же виступає з пропозицією: скласти одноразовий даток на організаційні видатки Комітету. Не було часу й можливості приймати гроші по підписних листах. Тому Адріян А—ч відразу-ж організує збірку — «мобілізує» й висилає збирачів із шапками, куди кожен кладе від своєї щирости й щедроти. Збирали гроші в кожному кутку й передавали через голови збирачам...

Мабуть, що не було ніодної душі, яка не зложила б своєї лепти посильної, а вся сума збірки сягнула понад 15.000 рублів; у зібраній сумі було чотири білети по 500 рублів, одинадцять по 100 рублів і багато по 50, 25 і в менших квотах...

Тогочасний персональний ад'ютант командуючого військом київської округи, рйтмайстер Сахно-Устимович Олександр (нині проживає на Крем'янецьчині), віддає до диспозиції Організаційного Комітету два особові самоходи штабу округи і в імені старшин та писарів-українців, що в тому штабі служили, пропонує широку допомогу в справах потрібних друків та всякого листування і в першу чергу забирає до видрукування ухвалену на обидвох вічах постанову. На другий день доставив її особисто, видруковану в накладі 30.000 примірників....

Подібно-ж віддає до послуг Організаційному Комі-

тетові свої коні з повозом і працю підлеглого йому штабу полковник Волошин, що в той час заступав посаду н-ка штабу місцевої запасової бригади...

Для кращої характеристики тих настроїв, що панували на вічу, та причин, з яких ті настрої випливали, варто подати пару епізодів-ілюстрацій до них.

Отже, закінчуючи своє програмове слово, голова закликає присутніх, щоб належно зрозуміли та належно оцінили історичну вагу хвилі, на яку чекала Україна від часів Мазепи — закликає до найширшого здійснення-використання тих можливостей — необмежених, які принесла революція і, в першу чергу — до створення українського національного війська, яке стане на сторожі здобутків революції. Бо, хоч московського царя тепер і нема, але залишилися московські «царенята» — всякі Струве, Мілюкови й українські зрадники, як Анатоль Савенко, Віталій Шульгин та інші, імя яким легіон. Вони, що ще перед війною закликали царський уряд до безоглядної боротьби з українством, ніколи не погодяться добровільно на те, щоб український нарід жив по своїй волі! — Горе буде Україні й ганьба всім нам, коли не використаємо щасливої нагоди, яка приходить раз на сотні літ. Наше завдання — утвердити українському народові державну волю на його землі, а собі — придбати невимірущу славу! Заклик свій голова закінчує знаменитим віршом Олеса «Три менти»:

Тихше, тихше... Ходять звірі...
 Пють народню кров вампіри...
 Нахилийтесь... пригинайтесь,
 — Може мимо пройдуть звірі...
 Тихше... тихше!.. Хто там дише?
 — Тихше!
 Тихше... тихше... Сплять вампіри...

Упилися кровю звірі...
 Нахиляйтесь... підкрадайтесь,
 — Як убиті, сплять вампіри...
 Тихше... тихше!.. Хто там дише?
 Тихше!

Гей, до зброї! Бийте в дзвони!
 Будьте смілі, як дракони!
 Всіх гукайте! Всіх скликайте!
 Хай гудуть, як громи, дзвони!
 Хто там ззаду? — Кулю гаду!
 Хто там ззаду?!

Ніколи в житті, ні раніш, ні потім, не віддав я з такою силою та з таким надлюдським надхненням цієї улюбленої поезії! Та й чи є яка інша поезія в світі, як ці «Три менти» Олеся, що з такою силою-патосом могла б віддати революційне напруження, закумуляоване тоді на вічу?!

Настрій аудиторії підноситься до найвищого ступеня, коли після цього заклик, на знак поручника Міхновського, хор гремить «Ще не вмерла». Оклики «слава» — здавалося — зірвуть стелю. Одного слова вистарчило б на те, щоб усю цю кількатисячну масу післати на смерть за Україну!

І от, в цю хвилю незабутню, ледви вицухло-вляглося захоплення, як виступає М. Єремєєв, у той час студент, пізніш, у році 1919. — радник при посольстві УНР. в Парижі й нині — відомий на еміграції публіцист.

В спосіб зовсім не до речі, всупереч програмі й здоровому глуздові, по всіх приписах есерської мудрости, пропонує присутнім «землю й волю». Що до війська, то щиро радить, бо й сам у те щиро вірить, що для України військо зовсім таки непотрібне чи, навіть,

зайве, як велика »стаття видатку« і т. ін. Радить »перекувати штики на плуги«, бо ж тепер, мовляв, усе буде якнайкраще! Бо-ж прийшло »царство демократії«, яке нікого кривдити не буде, всі помилки направить, болі-терпіння утишить-затамує, тертя й непорозуміння — лагідно усуне і всяке зло — ізнищить! Словом, ніхто нічого не роби й чекай на »манну з неба« від демократії. Говорив, хоч і не до речі і не завжди влучно, але без перестанку, з запалом та переконанням, вартими кращої цілі, і тому вражіння на аудиторію справив безперечне. Бо-ж... не треба було війська... не треба війни, всякого лиха й злиднів воєнних, не треба праці, зусиль... Проповідь — аж надто зрозуміла для всіх ледачих, слабодухих чи перетомлених, заклик — найзрозуміліший до найнижчих інстинктів — до ледачого егоїзму, спокійного травлення, неробства та самозбереження...

Я вже тремтів при думці, що досягнений перед тим настрій високого підйому, згине-пропаде без сліду. Безпорадно, хоч старався того не показати, поглянув на М. Ів. Міхновського раз, поглянув вдруге... А той — дивиться крізь Єремієва кудись у далечінь і, здається, що нічого не бачить, але відчуваю, що все бачить, все чує і до чогось готується...

Глянув на інших — мій Адріян А...ч зблід, очі йому налилися кров'ю й, здається, що зараз кине́ться на Єремієва й не дасть йому сказати останнього слова; полковник Глинський — опу́стив голову, понуро дивиться в землю й нервово кусає сивого вуса... Андрій Н-й бо-лізно всміхається...

Єремієв скінчив, і я з жахом чекаю: як же прийме його слова аудиторія? — Таке очікування хоч тривало якусь, може, пів-секунду, видалось мені вічністю.

І от-тут показав себе М. Ів. Міхновський! За

цю довгу пів-секунду показав мені очима на Єремієва, якось невловимо, теж одними тільки очима, всміхнувся їй, не давши аудиторії zareагувати на слова Єремієва, попросив слова.

Вже в самій барві його голосу відчули всі, що зараз почнеться щось незвичайне, що впадуть слова, яких ще ніхто не чув. Аудиторія, серед якої промова Єремієва почала вже була викликати притакуючі відповіді з місць, а з кутків почало доноситися нетерпляче сопіння — тепер притихла, притаїла віддих і, здавалося, що голови людям самі похилилися вділ...

Не можу, як і всі присутні, відірвати від Міхновського очей — високий, кремезний, очі горять надхненням і сильною волею, пронизують наскрізь — прийняв виклик і зараз дасть відправу... Поруч із ним — маленький і в порівнянні до Міхновського досить таки непоказний Єремієв; виглядає, як хлопчик, що сам не знає, як оцінять його виступ — чи похвалять, чи скар-тають...

І почалось!.. Слухаю... Власним ухам не вірю. Міхновський розхвалює Єремієва — його мудрість нещоденну, його безперечне знання людей і обставин, його небуденну здібність відчувати найістотніше, передбачати події грядущі... Згори пророкує йому мало-що не міністерську теку, в кожному разі авансує дуже високо... Єремієв аж сяє їй, здається, аж підростає! А Міхновський далі виспівує йому такі дитирамби, що... аж ніхто нічого не може зрозуміти, бо-ж Міхновський не на жарт починає розхвалювати всю «програму» Єремієва — «землю з волею», прекрасну, добру, мудру, справедливую демократію — розхвалює речі їй цілі цілком протилежні тим, для яких зібралося віче! І... коротесенька павза — так ніби для того, щоб набрати повітря і після неї — дещо протягнуте, здавалося, зо-

всім-зовсім таке невинне »але«, після якого знову, цим разом дещо довша від попередньої, павза...

Підчас цієї другої павзи якось незвичайно підморгнув Міхновський вусом і якось незвичайно, якось хитко блиснув у нього в очах такий веселий і такий лукавий-лукавий вогник...

Видно було, що всю цю майстерно переведену і майже невловиму гру — павзу, протягнуте »але«, підморгування вусом, вогники в очах і самий голос Міхновського, що в ньому переважали тони, сказати б лірично-флейтові — аудиторія відчула. Бо голови у людей насторожено підвелися, груди повніш набрали повітря, а в кожних очах відгадати було можна напружене бажання довідатися, що-ж то буде по тому »але«...

Серед напруженої тиші Міхновський починає... То була промова, що рівної їй по силі й красі, не доводилось мені чути, ні раніш, ні потім... Спробую бодай коротко та бодай приблизно переказати хоч би її зміст так, як відбилася вона в пам'яті.

Випростувався і став ніби ще вищий... Голос — мужний, лагідний баритон. Мов якесь незриме проміння пронизує той голос всю істоту слухача, впливає сам по собі, одним своїм тембром, барвою своєю — незалежно від слів і змісту. Очі, міміка, жест — ілюструють кожне твердження — підсилюють, заперечують, наказують... Недсяжний артизм і незрівняний запал. щирість і простота! Незрівняна техніка володіння словом — уміння виразити словом всі відтінки, всі відрухи й нюанси людського почуття — від ніжної лірики до нестримного обурення, сарказму й гніву... Гарна українська мова, пересипана пострім, як вогонь, нещадним дотепом... А над усе — знання людської душі, зокрема української душі... В загальному — нерозривний кон-

такт із 'авдиторією, постійне панування над її увагою.

Починає спокійно, урочисто: »Прийшла довгожданна, благословенна хай буде революція. Від нині кожен є паном-господарем своєї долі — і вся громада наша і кожен з нас... Можемо тепер жити, не як хтось накаже, а як власний розум порадить, власне сумління підкаже. Та не сама зі себе революція зродилася і не з неба високого впала. А принесло її — власною кров'ю, гарячою кров'ю здобуло-зросило — юзброєне вояцтво! Преславний ляйб-гвардії Волинський полк! Не який інший, а наші брати, з крові-кості наші, рідні діти! Це вони, наші брати, чужих царів неситих з трону повалили, волю-долю золотую нам принесли! На своїх багнетах! Не з голими руками, як у 1905 році на ворога пішли! Прийшла революція! Надію принесла! На Землю! На нашу Землю! На ту землю родючу, медом-молоком пливучу, що діди-прадіди наші споконвіку посідали, потом-кривавицею тяжко обробляли, від ворога чужого, татарина, москвина до загину боронили й нам у спадку передали... Прийшла надія на ту землю нашу, яку москаль-ледащиця, дармоїд-нероба у дідів-прадідів наших гвалтом-силою, підступом-зрадою одняв, своїм посіпакам неситим, барам московським наласее жирування дав. І землю цю предковичну, нашу землю зайда-чужинець донині ще посідає, сам не оре й не сіє, а жнива багатії збирає, а дітей наших — на чужі краї, між чужі люди, до Сибіру холодного, до Туркестану палючого, на злідні-бідування висилає! Як же нам своє добро батьківське... назад повернути? — Тільки під захистом власної збройної сили зможемо землю нашу від нероба-зайди відібрати й правдивому господарю — народові нашому, українському народові, передати! А де-ж тее військо? Де наше військо, що нас і дітей наших боронити буде?» — М. Міхновський

обводить аудиторію очима й сам на власне запитання відповідає: — »Нема того війська, нема! — Так мусимо його створити!

Принесла революція надію на волю... Що є кращого над волю, над козацьку долю? — Куди схоче — туди скаче. Кожен в своїй хаті, на своєму полі, у своїм добрі-господі — єдино власного розуму слухає, перед власним тільки скоряється сумлінням, спільного добра пильнуючи, чужого шануючи.

Та чи-ж наша була воля, коли прадідів наших козацьких Москва віроломна здурила — присягу зломил, військо козацьке підступом-зрадою скасувала, вольності-права предковичні потоптала, добра-маєтки відняла, відібрала, чужих панів обдарувала й нарід наш з праівку вільний на невільництво-кріпацтво обернула?!

Чи-ж то наша була вільная воля, коли наших братів, наших дітей і нас самих москалі до чужого нам, а свого, московського війська забирали, від старого батька-неньки, від дружини — діток відривали, на далеку чужину висилали, задля власної заздрости-потреби катували-муштрували, чужі краї-народи, що нам Богу духа винні, нашими руками руйнували-плондрували, нашим потом-кровю під свою владу-панування підбивали?!

Та чи й наша була воля в році чотирнадцятому війну з німцями-австрійцями зачинати, через три роки безупину кров свою без усякої потреби проливати, своїм трупом козацьким, лицарським чужі лани застеляти, кровю гарячою поливати — гайвороння-круків годувати? Чи з власної волі, на чию потребу мусимо й до нині з нашими сусідами за нашого »братика«-москаля воювати, своїх і чужих жінок — діток сиротами покидати?

Ніхто про нашу волю-згоду — як не питав раніш, так не питає нині! Бо й зараз кричать »братіки« московські-петербурзькі: до »победнаво канца«... нашими головами й на нашій землі воювати!

Бо-ж невільника пан не питає, бо невільникові він наказує! Бо власної сили-волі не маючи, мусить він коритись-слухати чужої!

Що-ж мусимо вчинити, як мусимо дбати, щоб волю-право до власних рук дістати?

Як нам тую волю повік-вічно зберегти-заховати, нашим дітям-внукам її передати?

А запитаємо, панове-браття, у прадідів наших козацьких поради-розради!

»В своїй хаті — своя правда

І сила і воля« — так нам радить батько Шевченко Тарас! — Так будуймо-ж власную, панове-браття, Хату на нашій батьківській землі! Будуйму власную Державу Українську — досить нам сидіти в підсусідках!

»Де крак — там козак, а де байрак — там сто козаків«. От-такую ще пораду подає преславний гетьман український, Богдан Хмельницький, що козацький люд тяжкою шаблею з неволі чужинецької звільнив! У своїй державі — своє військо! Ось та сила в своїй хаті!

Чи-ж не козацькі ми діти, чи не козацькі сини? А прикладу, як ту волю здобувати від ворогів несигих хіба не маємо, хіба Волинський полк того нам не показав?!

Та ще того мало, щоб волю здобути! Треба її при собі втримати — від ворога, що на неї зуби точить, боронити-захищати!

І тут подає наш гетьман Богдан пораду козацьку,

як ту волю й право здобувати й захищати. »Маю шаблю в руці — ще не змерла козацькая мати!« Аж тоді прабатьківську землю будемо безпечно юрати, дорим зерном її засівати, жнива-урожай збирати, коли хлібороб наш певно буде знати, що не прийде неробазайда на його криваву працю зазіхати, за московські податки забирати!

Де-ж нам, панове-браття, тої сили взяти, щоби Рідну Землю в пригоді-напасті відстояти?

Сила ця — ми всі! Козацькі діти й самі козаки! І хай спробує ворог, чого наша сила — чого ми самі варті!

Не потребуємо нікого воювати. З добрими сусідами у добрій згоді хочем по-сусідськи проживати... А з лихими... дамо собі й з лихими раду!

Охоче послухаємо, яке слово — добре чи лихе — скаже нам московська, демократія чи як вона сама себе наживає, російська. І коли слово її буде добре, коли слово те не розмицнеться з добрим ділом, як нераз у бувальщині нашої траплялось, то добрий сусід й від нас лихого не побачить. Але... Прадіди наші москаля доволі знали! Про нього приказки не дурно поскладали: »Москалеві не вір, бо то звір«, »З москалем дружи, а камінь за пазухою держи«. Всі ми гаразд знаєм, що москаль — москаль! Хоч би й братом прикидався — все невіра! Та, хвалити Бога... москаль нам не пан, а ми йому не ребята! Зрештою, на добро московське не зазіхаємо, бо свого доволі в полі і в коморі маємо... Але й москалям у нашої хаті верховодить не дозволимо!

Тому, добру пораду шановного пана-добродія (до Єремієва) — як Вас величати, пане-добродію? (Почувши від Єремієва прізвисьце — поворачить далі). —

Так, от-тож, добрую пораду пана Єремієва малесенький натиск на прізвище приймаємо і коли на неї прийде час — коли розмежуємось з Москвою, коли вкопаємо граничні стовпи й збудуємо свою хату а на сторожі нашої правди поставимо нашу силу — наші залізні полки, то тоді... то і тоді... заліза-криці на плуги-лемеші маємо з достатком, а багнет — завжди буде запорукою, що на нашій землі панує не чужа, а власна, наша воля!

І лицарям цієї волі, приславному вояцтву українському — всім нам — на віки вічні »Слава«!

Голосно розляглося по салі »слава«, яке на одну мить покрив могутній бас одного з хористів, що вказуючи рукою вбік Єремієва, гукнув: »Кулю гаду«!... Той стояв... малесенький і тихий-тихий... мов би його самого й не було, а тільки його тінь...

Міхновський всміхався одними очима...

Не встигло по промові поручники Міхновського вщухнути »слава«, як на трибуні появляється нова постать — молоденький військово-ветеринарний лікар Сивошапка-Врогновський*)...

Дає знак, що хоче говорити. На салі тиша. Сурмою-сріблом дзвенить Сивошапка: »Панове-браття, преславне вояцтво! Вислала мене з фронту до нашої столиці перша ляйб-гренадирська дивізія. Щоб я довідався і їй переказав, що столиця наша робить, та що робити заміряє! Ходжу по Києві ют уже третій день — був усюди й роботи, якої вимагає час, не бачив, не знайшов. Навмисне ще на добу лишився в Києві, щоби прибути на це наше віче і аж тут лише побачив велике діло,

*) Помер на Волині 1924. р. — вічна йому пам'ять!

побачив, що тут робиться майбутнє нашого народу, що тут кується наша непоборна сила! В імені першої гренадирської дивізії, яка мене послала, вітаю Вас, преславне вояцтво й кажу вам — не зволікайте, не дайте москалям опам'ятатися! Творіть українське військо, на українській землі творіть українську владу! Бо тільки власна державна влада та власна оружна сила дозволять нашому, народові українському народові господарем на Рідній Землі по своїй волі бути! Творіть, панове-браття! Довершіть започате! А коли б насмілився хто в цій вашій великій праці вам на перешкоді стати, то панове-браття знайте, що перша гренадирська дивізія — за три дні стане в Києві й багнетами, розчистить вам дорогу! Панове-браття! Друзі! Українці! — Богом святим закликаю! Робіть українське діло! Вам, панове-браття і всьому преславному вояцтву українському — Слава!»

Авдиторія підхоплює...

В цей час приспіненим кроком пробивається до трибуни зграбний, з прекрасним, расово-українським обличчям, з дорогоцінною «дідівською» шаблею при боці, рітмайстер, Олександр Сахно-Устимович і звертається до Сивошапки-Воротновського: »Пане-брате! Не знаю тебе, брате мій, бо вперше в житті бачу! Але всім єством відчуваю, що брат єси мій, брат усіх тих, що в цюю мить на Тебе дивляться. Одна-ж бо кров бурлить у наших жилах, козацьких, юдним ударом серця наші б'ються і єдина думка в них панує! Перекажи ж, пане-брате, преславному вояцтву українському першої гренадирської дивізії, що життя своє за народ наш великий, за нашу прекрасну Землю Українську — всі без вагання віддамо! Що всі ми — юдна думка й один чин! Зірвавши з себе кайдани, скинувши московського царя, здобувши волю, не скоримося перед москов-

ськими царенятами! Збудуємо власну хату — Велику Державу Українську! Або... загинемо! Перекажи їм про це, Пане-Брате» — і Сахно-Устимович та Сивошапка-Вротновський стискаються в обіймах... Авдиторія вибухає ентузіазмом.

По раз другий приходять до слова М. Єремєєв.

Коротко, рішучо, зі запалом, йому властивим, заясовує, що військової справи та її значіння не міг знати так глибоко, як знають її вояки й тому недоцінював. Тепер він розуміє, що в попередніх своїх закликах він поспішився з висновками. Після пояснень, які він почув пізніш та бачучи настрої, які панують серед воїнства, він цілком приєднується до закликів Вічового Проводу й юднині завжди і гаряче буде попірати справу творення рідного війська, якому проголошує «славу». Єремєєв сказав цілком щиро, як рівнож щиро й чесно обітниці своєї пізніш дотримав... Честь Йому!

Віче доходить до кінця. Перейшло в стадію взаїмних інформацій, запитів з місць, відповідей проводу, збірки грошей на організаційні цілі Комітету і т. п.

Вічовому прововоді ходило про ефектовне закінчення віча, про те, щоб учасники розійшлися в найбільшому піднесенні.

Десь сама доля опікувалася вічем! — До трибуни пробирається старенький, літ за 70, і, як голуб сивий, генерал-лейтенант Нуджевський — в усіх кавалеріях-юдзнаках до «золотої зброї» включно.

Хвилюючись, тремтючими руками подає голові віча грубенький, сторінок до 150-200, зошит і пояснює, що це є «Проект возстановлення Славного Войска Низового Запорожскаго» зо всіма правами-вольностями козацькими. Проект цей подавав генерал Нуджевський цареві Олександрові III Романову на «Височай-

шее усмотреніє» ще в році 1888, але відповіді не дочекався й донині.

Довідавшись-зачувши, що військо українське твориться сьогодні, не оглядаючись ні на чие «усмотреніє», він віддає себе до розпорядимости з мертвих воскресшого Війська Українського.

Закінчує такими словами: »Діти! На цей День Великий чекала наша Мати-Україна довгі віки! Не упустіть же слушного часу тепер та пильнуйте, щоби знову не вернулась неволя. За час нашого поневолення Московщина нашими руками звоювала Крим, Кавказ і Туркестан! А нам яка з того користь чи прибуток?! Стративши власну державу козацьку, мусіли діти наші чужій служити! Так хай же не буде сорому такого більше — віднині і до віку! Хай буде, що коли прийдеться нам воювати, то за свою кращу долю, а не для чиеїсь тільки згуби! Про одно молю в Господа Милосердного, щоб дав мені побачити рідне військо та щоб послав мені старому вояцьку смерть — не в ліжку, а на полі слави й за нашу Україну!»

Не один з присутніх після доповіді старенького генерала Нуджевського змахнув з очей непрошену сльозу... Буря оплесків, окликів »Слава«. То вже не була овація, то був шал!

Голова віча, сам до краю зворушений, в імені віча дякує старенькому генералові й проголошує йому — чи не найстаршому з присутніх віком і чи не наймолодшому між ними духом — »славу« й пропонує залічити його до складу Організаційного Комітету, як почесного члена.

З наведених ілюстрацій, зокрема з останньої, аж надто яскраво видно, що українська мілітарна, югже, по своїй суті державницька ідея, не зважаючи на пута-

кайдани, в яких українська нація під Москвою перебувала, — не вмирала ніколи, буяла там, де того й сподіватися було годі й при першій сприятливій нагоді стала на весь свій великанський зріст.

ПІСЛЯ УСТАНОВЧОГО ВІЧА.

13 (26) березня надходив кінець моєї відпустки і я мусів вертатися до полку. Та, користаючи з нагоди... революції, я телеграфічно просив команданта полку, щоби продовжив мені відпустку до 1-го квітня. На таке продовження я не дуже то й надіявся, бо я з командантом, полковником М. М. Якимовським, людиною винятково-несимпатичною, не був у приязних відносинах. Зрештою, я рішив, що коли продовження відпустки не дістану від свого команданта, то... »захорію«, а далі... видно буде...

Та гадаю, що революція десь добре забила памороки полк. Якимовському, бо вже через добу надійшло »продовження«.

Час до 12. березня, коли мала відбутися в Києві заповіджена маніфестація, пролетів непомітно. За цей час ми розвинули жваву працю. Так, старанням М. Ів. Міхновського, де-що моїми також, та друкарськими засобами штабу Київської Військової Округи, ми випустили десятки тисяч летючок-проклямацій на національно-революційні теми біжучого дня. По летючки ці до »Праги«, в якій ми винаняли під свій »штаб« дві

сумежні кімнати, що-дня приходили від частин «звязкові» (переважно з мобілізованих сільських учителів) та забирали цю літературу й роздавали по своїх частинах. Рівнож, не забули ми й про фронт — що-дня «звязкові», що жили поблизу від залізниці, відносили наші летючки на київські двірці й роздавали їх переїзжачим частинам та окремим воякам, що їхали на фронт; хто мав звязки з фронтом, той посилав нашу літературу поштою. Безплатна поштова обслуга фронту дуже нам тоді прислужилася. Поза цим ми розробили докладний план участі в маніфестації війська, по якому мали працювати наші відпоручники в частинах.

Хоч-не-хоч — мусіла Громадська Рада погодитися з доконаним фактом! М. Ів. Міхновський довів Раді, що відмовити воякам-українцям права організованої участі в маніфестації, було б... недемократично, а головне, — в революційному часі — для самої Ради небезпечно.

КИЇВСЬКА МАНІФЕСТАЦІЯ.

Київська маніфестація в дні 12. березня відбулася дійсно імпозантно й радісно-бурхливо. На це склалися, головню, ті причини, що до революції Київ мав заслужену репутацію найбільш... чорносотенного міста на всю імперію Романових. Здебільшого ж у Києві розпочинали свою практику-кар'єру такі стовпи москов-

ського «держимордія» в Україні, як Думбадзе, Скалоні, Щеголеви та й свої ж таки «землячки» — Юзефовичі, Савенки, Піхні, Шульгіни. Через те до революції в Києві найбільше відчувалися всякі політичні утиски й через те після революції найбухливіше проявила себе визволена енергія.

Як і треба було сподіватися, головну роль в київській маніфестації 12. березня відіграло вояцтво.

Маніфестація мала розпочатися о год. 11 ранку, збірку ж для військових частин, що мали в ній виступати, полковник Глинський визначив уже з години восьмої. Для частин визначено місце збірки в районі Жидівського Базару, до якого частини підходили кількома бічними вулицями, й звідки кольяна мала витягнутися по Бібіковському Бульварі, далі Хрещатиком, вулицею Михайлівською на Софійську Площу. На тій площі, біля пам'ятника гетьманові Богданові Хмельницькому мала відбутися військова парада. Та з самою парадом довелось де-що переінакшити й парада відбулася в спосіб де-що імпровізований — її приймав К-чий Військами Київської Округи, генерал-лейтнант Ходорович, в оточенні старших військових начальників, які були в Києві та своїх ад'ютантів, стоячи на балконі Київської Міської Думи, повз яку проходили в маніфестаційному поході частини.

Треба сказати, що невеличка площа перед фронтом будинку Міської Думи була зіпсува тим, що на ній стояв незугарний пам'ятник царському міністрові Столипинові. Не знаю на чію щасливу думку та чіими заходами, але вночі з 11. на 12. березня алябастрову «під-бронзу» фігуру Столипина окручено ланцюгами, стягнуто з постаменту й з відбитими діями положено на бічній стороні будинку, а гранітовий постамент ро-

зібрано. Площа перед Думою на день маніфестації була «очищена».

В голові жольони йшла знана в Києві найліпша орхестра 5-го понтонного баталіону під юрудою талановитого капельмайстра Захарка Рогового, граючи «Запорозького» марша, а за орхестрою — збірна рота запасового саперного баталіону під командою височеного, здоровенного й, сказати б, «вусатенного» підпоручника Т-ка. В тій збірній роті було що-найменше яких 800 багнетів.

Зараз трудно пригадати, які частини, в якій кількості, в якій послідовності одна за другою та під чією командою перейшли-передефілювали перед генералом Ходоровичем. Було їх багато, заступлені були всі роди зброї та всі технічні й помічні частини, різного роду військові установи, заведення, штаби і т. п., що в той час були в Києві; більші частини вийшли зі своїми орхестрами; звернула загальну увагу й викликала особливий вибух ентузіазму рота кадетів, силою до 150 багнетів, вихованців Київського Кадетського Володимирського Корпусу. Перші дві чети йшли зі зброєю.

Весь час, доки одбувалася дефіляда, над Київом літав, описуючи круги над будинком Міської Думи. Інструктор київської авіаційної школи, поручник Роголя-Левицький. Всі частини прийшли з синьо-жовтими прапорами, а крім того, з білими транспарентами, на яких виписані були їхні назви. Дефіляда військових частин тривала близько трьох годин.

Кожна частина, дійшовши до Думської Площі, проходила «церемоніальним маршем» повз балькон, а генерал Ходорович¹⁾ її вітав. І досі ще, як прига-

¹⁾ Генерала Ходоровича, який виразно признався до сво-

дую, лунає в моїх ухах те сильне, горде й радісне «слава», яким відповідало на привіт вояцтво, в ті часи ще дисципліноване й карне.

По дефіляді частини розходилися по своїх касарнях, співаючи українські пісні.

Годі описати те величне піднесення серед українців і таке ж занепокоєння й тривогу серед не-українців, яке викликала саме українсько-військова частина маніфестації! То була парада української мілітарної сили — той найкращий «декорум», що збуджує не лише подив, а й пошану. Того «декоруму» не забуду ніколи й... треба жаліти, що не мали тоді — як і тепер не мають — українці власного фільму й не зафіксували всіх тодішніх подій, щоб було що показати внукам!

Після цієї маніфестації провід Української Громади належно зрозумів значіння власної військовости, навіть тоді, коли ще нема власної держави, й тільки тепер згодився прийняти до Громадської Ради представників од «Організаційного Комітету» в особах: полковника М. Глинського, пор. М. Міхновського, М. К. Садовського, прапорщика Гана й рядовика Колоса (артиста-малювача). Пізніш, коли провід Громадської Ради задумав в дні 19. березня (ст. ст.) урядити спеціально-українську маніфестацію, то вже сам звернувся до «Організаційного Комітету» з проханням не лише прийняти участь, а й допомогти в «декораціях».

М. Ів. Міхновський, оповідаючи нам про перего-

його українського походження, як не скривав своїх до України симпатій, Правительство Керенського, боячися, що генерал Ходорович піде з українцями, усунуло зі становиська, призначивши на його місце україножера, полковника Оберучева

вори в цій справі, з властивим йому дотепом представляв «у лицях», як М. Синицький нагадував, щоб не забули про музику, а Ів. Стешенко нарікав, що мало є українців між старшинами.

Про українську частину маніфестації в дні 12. березня та про участь в ній численних українських організацій, які з'явилися невідомо звідки та в числі несподівано великим — залізничники, арсенальці, робітники з фабрики Греттера та інших, кооператори, земці, середні- і високошкільники, співробітники й урядовці найрізніших державних, самоврядних та приватних урядів, заведень та установ, надто ж про озброєні військові частини, що в бойових строях та під звуки військових маршів і під українськими прапорами так недвозначно «самоозначили» себе українцями — широко розписалися всі київські газети, найбільше ж і з неприхованою нехиттю «Кіевская Мисль», орган московських ка-де (конституційних демократів). В скорому часі передруки з київських газет появилися, часом із тривожними коментарями по всіх більших російських газетах і в Україні і поза нею.

А українських газет все ще не було та й не було.

КЛЮБ ІМ. ГЕТЬМАНА ПАВЛА ПОЛУБОТКА.

Після маніфестації 12. березня М. Ів. Міхновський, з властивою йому енергією, приступив до організації «Військово-політичного Клубу імені Наказного Геть-

мана Павла Полуботка». Мала це бути організація для поширення української мілітарної ідеї і цим самим ідеї незалежної української державности. За кілька днів до «Полуботківського Клубу» вписалися тисячі членів, переважно людей, що поділяли погляди групи М. Ів. Міхновського. Засобами, якими клуб переводив свою працю, були летючі мітинги, концерти, реферати, театральні вистави, маніфестації та різного роду відповідна література. Для цієї ж цілі уложив і видав М. Ів. Міхновський свій знаменитий «Катехізіс українця».

Одночасно з повстанням «Полуботківського Клубу», перед його управою повстало трудне й відповідальне завдання — знайти помешкання, в якому би члени клубу могли збиратися та улаштовувати всілякі свої імпрези. Бо в Києві в той час не лише всі урядові чи півурядові, але й шкільні та більші приватні будинки зарекувувала військова влада під різні шпигали, штаби, склади, вишколи і т. п. установи, що повстали в зв'язку з війною.

Це завдання блискучо й революційно розв'язав М. Ів. Міхновський: поставив Київ — урядово-московський, московсько-громадський і тоді ще нечисленний український — перед доконаним фактом: одного прегарного вечора група вояків, членів «Полуботківського Клубу» окупувала якимсь щасливим випадком незарекувовані помешкання та просторі аудиторії київського «О-ва Грамотности» в т. зв. «Троїцькому Народньому Домі», де від 1907. року містився й український театр М. К. Садовського. Для певности клуб виставив у «народньому домі» озброєну варту.

Очевидно, що московські газети — українських ще не було — знову зчинили шалений галас з приводу цієї окупації, що, от — мовляв — українці не на жарт

загрожують спільному революційному фронтові, вносять заколот у «революційні ряди», припиняють працю культурних установ, ширять «зоологічний націоналізм», «шовінізм», словом, своїм «сепаратизмом» вбивають «ніж у спину революції». А найбільше та найголосніше кричала «демократична» «Кіевская Мисль». Кривим оком дивилася на клуб і Громадська Рада.

М. Ів. усміхався на це та потішав нас: «Ми теж Товариство для ширення грамоти... політичної... І це прекрасно розуміють москалі, а ніяк не хочуть чомусь зрозуміти наші. Через те кричать — і одні й другі. Нехай кричать... Це доказ, що робимо правильно. Це щойно квіточки! Ще не так кричатимуть і не таке вироблятимуть, а того «ножа в спину» постарається всадити якраз Україні і якраз «братня демократія»!

Праця «Полуботківського Клубу» розвивалася спокійно по пляну, який заздалегідь приготувала управа.

На початку театральні вистави найліпших історичних пес давав для клубу дарово незабутній М. К. Садовський; пізніш — спеціально для клубу — організував українську трупу талановитий учень М. К. Садовського, артист драми, Корольчук, у Лукіянівському Народньому Домі. В організації цього театру багато допоміг полк. М. Глинський: на театральну костюмерію видав він кілька сот метрів доброго салдатського захистного сукна, допоміг те сукно перефарбувати на різні кольори, кравці ж — салдати його дружини — нашили з того матеріалу силу всіякого вбрання: козацьких жупанів-кармазинів, польських кунтушів, турецьких і татарських одягів — для історичних пес і силу селянських убрань — для побутових пес.

Ширше писати про діяльність клубу зараз не буду...

Вистарчить наразі пригадати, що наслідком її, поза поширенням української національної свідомості в частинах київської залоги, було створення в Києві українського «Полку імені Наказного Гетьмана Павла Полуботка». Про ентузіазм, з яким вояцтво горнулося до свого рідного війська, свідчить той факт, що в червні 1917. р. полуботківський полк мав до 6000 багнетів — більше, ніж їх мала в 1920. році вся Українська Армія! Пізніше, у перших днях липня 1917. року, за ініціативою все того ж вогненного М. Ів. Міхновського та при технічно-матеріальній допомозі полк. М. Глинського, що озброїв полк та давав йому утримання, полуботківський полк зважився на збройний виступ, спрямований до проклянування Незалежної Української Держави. Це свідчило про величезний зріст державницької свідомості, якою надхнув полуботківців М. Ів. Міхновський.

Ширше про полуботківський полк та його духових батьків, полк. М. Глинського та пор. М. Міхновського подаю в своїх спогадах, наразі ж цікавих довідатися про полуботківців ширше тепер, відсилаю до змістової брошури пор. М. Падалки: «Виступ полуботківців».

На цьому місці заслуговує, щоб згадати «незлим, тихим словом» члена «Полуботківського Клубу», високоталановитого артиста-різьбаря, Сашка Теремця. Він був рівно талановитий і сильний у мистецькому виразі в скульптурі, малярстві й архітектурі, студіюючи їх у київській Художній Школі одночасно; до всього — гострий карикатурист, неабиякий поет-гуморист; свої гуморески читав тільки близьким приятелям, до яких належав і автор цих рядків.

Цей вогненний патріот мав тоді яких 30 літ і догаряв у сухотах.

Сновигав по залитих сонцем київських вулицях і де тільки бувало здибає кількох вояків, зараз же починає мітинг. Говорить про Україну... Не так блискучо, як М. Міхновський, бо ж не був фаховим промовцем, але... якимсь усім своїм єством — щиро, переконливо кликав творити українське військо. Проклинав своє здоров'я, що не дає йому змоги вступити до війська, що засуджує його на безславну смерть у ліжку, в шпиталі для сухітників...

При зустрічі, бувало, питає: »Братіку! Коли ж, коли? Може ти знаєш — потіш... засудженого! Коли ж вона для України — »блисне булава«? Де ж Гетьман наш? Коли з'явиться? Чом не приходить? Господи мій, Боженьку Любий! Дай же Ти мені радості тієї єдиної дочекатись! Я ж більш нічого не прошу!... Братіку, чи... доживу до того щастя?» — і в великих, сивих очах тремтить сльоза...

Не дочекався... Осінню 1917. року помер, сердега...

ПІДГОТОВА ДО І. ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ЗІЗДУ.

Коли »Організаційний Комітет« нараджувався й працював над складом майбутніх українських військових частин, то М. І. Міхновський виразив ту думку, (передбачав розвиток подій), що в біжучій праці по організації українського війська неминучо виникне певний

паралелізм — наш приклад і наші заклики неминуcho заразять також і інших українських пагріотів-вояків (у російській армії) і тому треба сподіватися, що й по інших містах, де стоять більші військові залоги, й, особливо, по українських містах, — почнеться формування українських частин. Наш комітет за всяку ціну мусить навязувати контакт і співпрацювати з організаціями, подібними до нашої.

На думку М. Міхновського, не виключене було також, що на місцях, далі положених од Києва, надто поза межами України, може повстати анархія і може, навіть, дійти до збройних конфліктів з проурядовою військовою владою в окремих випадках — в умовах революції це не повинно бути несподіванкою.

Допустити до цього не сміємо, запобігти-ж цьому бодай частинню можемо єдино створенням української національно-військової влади.

В сучасному моменті, міркував М. Ів. Міхновський, при наявності, треба гадати, не дуже сильного Тимчасового Уряду в Петербурзі та доки не повстав сильний і цим авторитетний український уряд, — доведеться »пристосуватися до місцевості« й для наших цілей використати демократичні течії. З konieczности доведеться шукати авторитету для вояцьких мас серед тих же мас — не маючи інших в спосіб і методами демократичними. Мусимо це зробити, щоби не випустити з рук ініціативи. А вже пізніш доведеться думати й дбати, щоби в українському війську відродити й утвердити ту дисципліну, яка в нинішніх революційних часах, часах »переоцінки цінностей«, поволі, але й невпинно розхитується; рівнож треба буде нашій і чужій партійницькій демократії вказати належне їй місце.

Ці можливості, які дуже скоро стануть неминучі-

стю, вимагають скликати в Києві й по змозі у найскорішому часі Всеукраїнський Військовий Зїзд.

Цей зїзд, на якому будуть представники від усіх тих частин російської армії, в яких є хоч би сотня-друга українців, буде досить авторитетною силою для того, щоб до голосу її прислухалися та її послухали в першу чергу свої та яку шанували б чужі. Бо на цей зїзд прибудуть представники від яких 4 мільйонів озброєної частини українського населення, що зараз служить »у москалях«.

Влада, яку зі свого складу виділить Зїзд для українського війська, буде мати належний авторитет. В деякій мірі Зїзд заступить містику покликання чи призначення... Маючи такий авторитет, опертий, нехай проблематично, на 4-ох мільйонах українських багнетів та сильний власними моральними силами, можна буде спокійно творити своє діло, не оглядаючись на Петроград.

Цей Зїзд, як і кожне, подібного роду демократичне зборище, сам по собі буде вартий небагато, бо завжди »де велика рада, там рідкий борц«», але Зїзд цей потрібний для декорації. На тлі Зїзду тим релефніше виділиться провідна група і його числом підсилить свій авторитет ініціаторів — тільки під цим оглядом можна й треба розцінювати вартість Зїзду.

Методи й способи праці на таких Зїздах зводяться до одного слова — це буде демагогія і, що більший зїзд, то більша на ньому панує демагогія. Надто, коли поле й різnorodність тем, як це буде тепер, в умовах революції, коли »все можна«, необмежено-великі. І в цьому найслабша сторона Зїзду.

Не лякайтеся, панове, слів, а рахуйтеся з тією дійсністю, яка повстане неминучо й помимо нашої волі... На Зїзді будуть боротися дві головніші течії — наша,

державницька, і так звана демократична. Будуть боротися за провід на Зізді — за майбутню військову владу. Отже, за державну владу. Будуть боротися всіми доступними засобами — немилосердно й безоглядно. Коли хочемо наші заміри довести до кінця, то мусимо бути сильнішими від наших противників — мусимо розвинути сильнішу демагогію, спромогтися на більшу пристрась, чи навіть на підступ... Бо... »Париж вартий доброї обідні!« Мусимо зважити й відважитись на все... Або — або! Мусимо Зізд опанувати й накинати йому нашу думку!

Зізд, хоч він потрібний уже зараз, можна буде скликати не раніш, як у першій половині травня. До того часу треба докласти всіх зусиль, щоби створити для Києва, як столиці, національну гвардію — досить сильну, щоб під її захистом могли повстати й належно скріпнути завязки української державної влади, до чого невмолимо пхає Україну історія.

З огляду на величезну просторінь, на якій розкинувся Київ, звиш 600.000 населення, серед якого переважає ворожий до українства жидівсько-московський елемент, з перевагою в ньому робітничо-фабричного пролетаріату, який надто вже зачитується большевицькою »Правдою«, беручи під увагу політичне становище Києва, як столиці й як місця постою величезної залоги, словом, під усіма переліченими поглядами для українського Києва потрібна була віддана українська гвардія — залога в силі щонайменше дивізії бойового складу, що при узягядненню частин помічно-технічних, виразилось би в поважному числі до яких 25.000 вояків.

Дозволу на сформування навіть одного українського полку петроградська влада, хоч би найреволюційніша ніколи й з доброї волі не дасть» — ці слова

М. Ів. Міхновський повторив із сильним натиском двічі підряд і за хвилину додав: »бо й ми не дали б... На самому початку доведеться нам творити українське військо революційним порядком, тебто ставлячи і ворогів і »друзів« перед доконаними фактами. Створення цих фактів треба прискіпити ще й з огляду на те, що з дозволу Петербургу формуються на Україні національні польські частини. Їхня дислокація по таких містах, як Канів, Біла Церква, Житомир та Гомель, пунктів, що оточують Київ стратегічно, дуже таки пригадує підготовку до окупації«.

Наші наради відбувалися майже кожного вечора, і десь на 14-15. березня полковник Глинський представив Комітетові проект організації полку з усіх родів зброї, силою до 5.600 багнетів. Організаційним зразком полк. Глинському був російський піший полк 4-х батальйонного складу з помічними сотнями — кулеметними та технічними, дещо поширивши стан помічних сотень та, до всього, додавши до полку батарею польової артилерії. Над обговоренням проекту ми довго не застановлювалися й згори рішили, пристати на всі евентуальні скреслення, які в ньому поробила б військова російська влада. Комітетові ходило про те, щоб добути дозвіл, бодай на один полк. В разі потреби його склад завжди можна було подвоїти чи й потроїти. На той же випадок, що дозволу на формування полку не дістанемо, всеодно ми рішили його створити революційним порядком.

Назву для полку запроектував М. Ів. Міхновський таку: »1-ий Охочекомонний імені Гетьмана Богдана Хмельницького Полк«. Гадалося, що при першій змозі бодай половину полку посадиться на коні.

Передбачення М. Ів. Міхновського почали здійснюватися до йоти — дуже скоро, бо вже 15. березня при-

був до нас із Одеси рйтмайстер Микола Сахно-Устимович, рідний брат Олександра, і доповів, що, йдучи за нашим закликом, він уже сформував в Одесі за два дні «Гайдамацький Кіш» у числі до 2.000 багнетів й ще приїхав до Києва, щоб тут уже ми допомогли йому легалізуватися, бо надій, щоб це зробив штаб одеської округи, нема жадних.

16. чи 17. березня Комітет разом із рйтмайстром Миколою Устимовичем пішов до генерала Ходоровича, команданта київської військової округи, й предложив йому до затвердження наші проекти. Генерал Ходорович прийняв нас дуже сердечно й, запевнивши в своїх симпатіях до України й до всього українського, отже й до війська, відмовився затвердити предложені проекти, бо не мав на те права. На слово чести обіцяв, що проекти наші підтримає у військового міністра Тимчасового Правительства Гучкова. Свого слова дотримав генерал Ходорович чесно. Наші проекти відповідно підписав і подав власну мотивацію та при нас же наказав їх вислати. Відмовна відповідь на них прийшла вже від Керенського, що заступив Гучкова — прийшла до Комітегу тоді, коли «1-й ім. Гетьмана Богдана Хмельницького Полк», духом М. Ів. Міхновського надхнений..., сам себе створив...

Майже одночасно з цією відмовою, що поза об'єднаною революційною фразеологією була заборонаю яких би не було українських формувань, був звільнений зі становиська к-та військ київської округи «царський генерал Ходорович», що потурав українцям, і на його місце призначений «демократичний» полковник артилерії, в минулому, російський ес-ер, Оберучев, щоб серед неслухняних українців «навести порядки».

От тепер варто було би прочитати все те, що під адресою «Організаційного Комітету» й навколо справи

формування цього першого українського полку виписувала московсько-жидівська преса в Києві, Харкові та Одесі та яким злим духом дихали на »Комітет« і на М. Міхновського різні демократи.

УКРАЇНСЬКА МАНІФЕСТАЦІЯ

Наближався день 19. березня (ст. ст.), коли мала відбутися українська маніфестація — перегляд українських сил перед боротьбою, що от-от мала розгорітися.

»Організаційний Комітет«, зайнятий своєю безпосередньою працею, доручив організувати військову частину маніфестації »Полуботківському Клюбіві«, давши йому загальні директиви й не звязуючи в ініціативі.

Маніфестація 19. березня відбулася ще солідніше й величавіше та при більшому числі учасників, ніж попередня. Українська стихія пробудилася й грозила вийти з берегів. Та вже прибув на той час із заслання професор М. Грушевський, організатор на цілу голову вищий і ширший, ніж провід Київської Громадської Ради разом узятий. Це додатньо відбилося на маніфестації — вона відбулася спокійно, без більших ексцесів — без дрібних, на ґрунті ображеного національного почуття не обійшлося — і при величезному підйомі учасників.

Оскільки за той короткий час зросло значіння українства, видно з того, що 19. березня до Міської Думи з'явилося кілька делегацій не-українських, які на руки професора Грушевського зложили запевнення своєї со-

лідарности й признання, як вони говорили, «шляхотним стремлінням українського народу». З тих делегацій памятаю, між іншими були — від поляків, від жидів-сіоністів і донських козаків.

Військові частини, які приймали участь в маніфестації, знову зібралися в районі Жидівського Базару й перейшли походом по тому-ж маршруті, що й 12. березня. Цим разом парад уймав професор, чи як усі його називали «Батько» Грушевський, в асисті частини членів «Української Громадської Ради», частини членів Міської Думи — симпатиків українства, як барон Шгайнцель, пізніший посол Української Держави в Берліні, й членів «Організаційного Комітету» з полк. Глинським у проводі.

На Софійському Майдані «Організаційний Комітет» влаштував для війська грандіозне віче, в якому прийняли участь і цивільні організації. Тон усьому вічу знову надавав М. Міхновський, а з невійськового громадянства промовляв знаний уже нам М. Єремів, який тепер із запалом та з великою пристрасстю закликав вояцтво до творення власної збройної сили, не оглядаючись на ніякі перепони; цим разом слова його звучали не лише революційно, але й по-державницьки. В перервах між промовами, то одна, то друга орхестра грає «Ще не вмерла Україна», яке підхоплює усе віче... гремить національно-радісне «слава».

Незабутній образ представляло це віче! Довкола пам'ятника Богданові Хмельницькому хвилюється кілька-десятитисячне море людей, а над ним — жовто-блакитний ліс прапорів, між якими де-не-де маячать і червоні; гасла, виписані на транспарентах, кричать, чого хоче Україна. З тих гасел памятаю такі найхарактерніші, так давно знані з «Кобзаря», що тільки тепер

стали зрозумілі в усій своїй силі: »В своїй хаті — своя правда і сила і воля« — гасло на транспаренті українських кооператорів; новорождені українські соціалістично-революціонери взяли за гасло: »Борітеся — переможете«; на транспаренті »Полуботківського Клубу« стояло: »Україна для українців! В ньому виразно позначалася рука М. Ів. Міхновського.

Увесь пам'ятник Гетьманові Богданові, аж до самої фігури, обліплений людьми. Туди забралася переважно студентська братія, а хтось із поміж неї вдумався й бронзовому Гетьманові причепив до булави величезний жовто-блакитний прапор.

На »сажнях« дров, що стояли тут же біля пам'ятника, стоять організатори українського вояцтва — »бойова частина« організаційного комітету, і з цієї »підручної« трибуни кидають у маси українського вояцтва свої вогненні слова. Між усіма виділяється характерно-українська, висока й сильна постать, із львиною головою, М. Ів. Міхновського. Він всевладно й неподільно панує над душою зібраних вояків і робить з ними все, що хоче! Великий знавець людської душі, Міхновський вміє знайти прості й зрозумілі для неї слова й, головне, вміє ті слова до неї промовити — просто, щиро, переконливо й владно.

Маніфестація закінчилася десь по годині 18-тій. Військові частини, розходячись із Софійського Майдану в різних напрямках — звідки то в них взялося, бо ж ніхто з промовців до того не закликав — по дорозі до касарень повивішували українські жовто-блакитні прапори на всіх будинках, у яких містилися державні, самоврядні, військові, шкільні, громадські й т. п. установи. У київських москалів така недвозначна символіка викликала напад безсилої люті. Надто-ж сердилися вони

з того, що й золоту фігуру Архистратига Михаїла, Патрона м. Києва, що кінчає собою шпиль на бароковому будинку Миської Думи, хтось спритний перев'язав через плече жовтоблакитним прапором так, що зняти його було трудніше, ніж начепити й, головне, не було охочих. Українці жартували, що Св. Архистратиг Михаїл дістав »рушники« на »заручинах« України з українським во-
яком.

Словом, після маніфестації 19. березня мала про що розписуватися й чим обурюватися »Кіевская Мисль«. А української преси все ще не було!

ПРАЦЯ ВІЙСЬКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНОГО КОМІТЕТУ

Праця Організаційного Комітету, яка до цього часу зовсім не висвітлена, безумовно заслуговує і чекає на свого історика, який, вірю в те безмежно, от-от уже незабаром зможе до неї приступити... Уже зараз вважаю своїм обов'язком ствердити, що у львиній частині була вона працею незабутнього полковника М. Глинського. Бо, коли М. Міхновський, Адріян А—ч і я виказували ініціативу — в тодішній ситуації часом ризиковну — й укладали які-будь пляни, то полковник М. Глинський, один з усіх членів Комітету, мав можливості нашу ініціативу й пляни зреалізувати, приймаючи на себе все ризико правної відповідальності.

Всі ті можливості давало йому його становишко команданта запасної дружини — він мав до диспозиції

вишколений і відданий йому штаб та великі матеріальні засоби — величезні касарні, предмети інтендантського й гарматного постачання і гроші.

Як уже згадано, виділена на установчому вічу «Поборова Комісія Організаційного Комітету» вже на другий день після віча, тобто дня 10 (ст. ст.) березня почала реєструвати охотників до Богданівського Полку. Вже того жодного дня записалося звиш 300 охотників. Тому, що в переважній більшості перші охотники належали до частин київської залоги, рішено, що для затвердження організації полку, охотники залишаються наразі при своїх частинах. Але було між першими охотниками кількадесят вояків, що в переїзді через Київ на фронт, чи на відпустки, 9(22) березня, попавши випадково на віче й 10(23) березня записавшись до Богданівського полку, виїжджати з Києва не хотіли та й не могли. Кожен з них мав свою рацію, хоч не кожен про неї говорив. Так, напр., один цілком свідомо дивився на Богданівський полк, як на майбутню українську національну гвардію, доконче потрібну саме в Києві, другий, примітивніший, вважав, що коли його записали, то мусять ним зараз же й заопікуватися, як «своїм»; третій — просто хитрий — уважав, що в Києві, далеко від фронту... безпечніше; четвертий — мав у Києві родичів, приятелів, у п'ятого — зійшлися всі попередні мотиви.

Поза мотивами, які мали окремі охотники, «Організаційний Комітет» мав і свої:

1. Перші охотники під національним оглядом представляли елемент свідомий, отже, певний і тому бажаний;

2. Не було найменшої певности, що коли цих людей не взяти до Богданівського полку зараз же, як витягнути їх відтак з російських частин, надто з фронту, не згадуючи про те, що на фронті вони могли бути забиті, ранені — назавжди чи й надовго страчені для українського війська.

3. Відпустити перших охотників на самому початку було б рівнозначне з тим, що на самому ще початку знеохотити їх і всіх інших до українського війська; це наражувало авторитет всякого українського командування на тяжкі проби, чого ніяк в часі революції допустити невільно;

4. Найголовніше, на чому в передбачанні грядучих подій, настоював М. Міхновський — не було певности, що російська військова влада затвердить організацію Богданівського полку і, взагалі, згодиться на організацію українського війська. Навпаки, були виразні позначки, що доведеться творити полк революційним, порядком, т. зн. поставити військову владу і власне громадянство перед доконаним фактом.

В останньому випадкові треба було б ділати блискавично й якогось певного дня виставити готовий полк бойового складу — треба було заздалегідь мати підготовлених людей до такого революційного акту.

Полковник М. Глинський мав ту цінну для військового команданта рису, що швидко орієнтувався в ситуації, скоро рішався і брав усю відповідальність. Така рішучість завжди є ризикозна, але й дає шанси на виграну, тоді, як топтання на місці й нерішуче вичікування, здебільшого, згори перерішує неуспіх. Ми мусіли виграти, отже, мусіли й ризикувати.

Полк. Глинський знайшов той вихід, що всіх поза-місцевих охотників одразу-ж приділив до своєї дружини, виділивши їх в окрему команду. Для тієї команди призначив старшин і підстаршин і, поза навчанням, одразу наказав вести між ними культурно-освітню роботу.

Кожного чергового дня число охотників збільшувалося й через яких десять днів, коли зібралися їх кілька сот душ, довелось уже звести їх ув окрему сотню. Так, на козацький зразок, хоч і не зовсім правильно, названо по-українськи роту.

Одночасно з цим полковник М. Глинський, щоб приготувати місце для «богданівців», усіма засобами старався розвантажити дружину від москалів та іншого небажаного елементу.

У такий — от спосіб перші «богданівці» мали змогу діждатися того часу, коли десь у другій половині квітня, як їхнє число перевалило поза 3000, могли проголосити себе полком.

Дуже допоміг полк. Глинському в його «операціях» начальник штабу запасної ополченської бригади, згадуваний уже полковник Волошин. Він засипав дружину полковника Глинського «нарядами» на висилку людей з його дружини на фронт чи на роботи й цим давав полк. Глинському змогу «розвантажувати» його дружину.

Деякий час дуже непокоїло питання «Організаційний Комітет», як нам «богданівців» озброїти. При великих ваганнях у змінному складі дружини Глинського, який часом доходив до 10—12 тисяч людей, стан озброєння весь час був сталий і ніколи не перевищував стану полку бойового складу. При такому стані річей непомітно озброїти цілий полк на кошт дружини, як це

робилося з заосмотренням »богданівців« одіжкою та харчами, було трудніше, а передчасно викликавши серед москалів підозріння, одразу б привело до гострої ревізії не лише озброєння, а й усієї господарки в дружині і в наслідках — до неминучої ліквідації »Організаційного Комітету«.

Розв'язати це питання допоміг нам щасливий випадок. Десь наприкінці березня, коли ми, як звичайно, зійшлись до »Праги« на обід, до нашого столика підійшов військовий урядовець артилерійської служби й признався до мене, що він мій колишній товариш з Київської Реальної Школи, Сергій Д(яконі)в — Д(яко-ненк)о. Він пізнав мене ще на установчому вічу, кілька разів потім заходив до мене до готелю, але не заставав. Дуже радий, що випадково зустрів мене і тепер просить, щоб представити його членам »Комітету«, яких він знає з віча та що він дуже хотів би прислужитися Комітетові по мірі своїх сил.

Я зараз-же представив Д-ва Д-ка товариству й ми запросили його до нашого стола.

Підчас розмови виявилось, що він повнить функції керівника матеріальної частини, т. зв. магазинера в Київському Артилерійському Складі. Цей склад обслуговує весь південно-західний фронт і доставляє йому всі роди зброї та вогнеприпас. Начальником цього складу є підполковник артилерії С(окир)а, добрий українець, який теж хоче зголоситися до диспозиції »Організаційного Комітету«, але так перевантажений службою, що ніяк не може зробити цього в урядових годинах.

Поруч. Міхновський, зацікавлений особою полковника С(окир)и, запропонував, щоб той, відкинувши фор-

мальності, просто познайомився б з нами підчас обіду чи вечері в «Празі» — хочби й у найближчу неділю.

Полк. С-а охоче скористав з цього запрошення і в найближчу неділю, разом із своєю дружиною та в товаристві Д-ва Д-ка прийшов до «Праги».

Полковник С-ра, як видалось одразу й ствердилося пізніш, був надзвичайно симпатична, щира й розумна людина. Походив із чернігівських козаків. Мав літ під сорок. З місця заявив, що безоглядно стає до диспозиції та під прикази «Організаційного Комітету».

Про дружину полк. С-и, чорнобриву красуню, йому до пари, згадав я для того, щоб підкреслити саме глибоко — українське наставлення полковника. Це була одна з тих типових українок, які почали ширше розвиватися після 1905. року в українському середовищі. Цей тип, ідучи в ногу з віком та заховуючи найвищу вартість жінки, її жіночість, в подружньому життю доповнює мужчину й цим створює гармонію. Як-же додатньо різнився він од типу «еманціпанток» — стрижених, нехлюйних і цинічних, що галасливо прийшов був теж по 1905. р. й «рівноправність» розумів... у малпуванні як раз найгірших прикмет мужчини й за кошт приниження саме жіночости.

Ще через кілька днів на внесення поручника Міхновського «Організаційний Комітет» «мобілізував» полковника С-ру до свого складу.

Пізніш, у квітні 1917. р., коли треба було озброїти Богданівський полк, полк. С-ра за одним махом видав «богданівцям» усю потрібну пальну й білу зброю — скоростріли, бомби й міномети, кріси, револьвери і шаблі «революційним» порядком, а ще пізніш, у липні

того-ж року, в подібний спосіб озброїв і Полуботківський полк.

Моя роль в «Організаційному Комітеті» полягала, головню, в тому, що я повнив у ньому функції начальника штабу й одночасно — адютанта при полк. Глинському. Поза тим почасти творив та редагував ту літературу, яку видавав «Комітет». При цій роботі аж надто придалося мені непогане знання мови, тож на цьому місці ще раз мушу подякувати моему старенькому батькові, що в 1906. р. подарував мені на іменини словник Уманця й Спілки, що не раз ставав мені в пригоді під час моєї праці в «Комітеті» й пізніше.

Гостро відчувався в Києві брак української преси, яка спізнилася зі своїм відродженням після розгрому в 1914. р. Преса-ж московсько-жидівська сичала гадиною, подавала провокаційні звіти про нашу діяльність, дрібні суперечки на мітингах роздмухувала до небувалих розмірів, цькувала на українство «власні предержання», словом, колишніх донощиків — Юзефовичів, заступила «демократична» Київська Мисль та інші. В такій ситуації брак української преси з державницьким напрямком відчувався аж надто.

З полк. Глинським я працював десь до год. 15-ої, після-ж обіду в «Празі» йшов я до диспозиції М. Ів. Міхновського. Разом намічали ми порядок праці на черговий день. Рівню-ж їздив від частини до частини — з мітингу на мітинг — чи то боронити українські позиції, чи ще частіш — атакувати імперсько-московські.

Я свідомо уникав дискусій на соціальні теми, бо не мав до того належної підготовки, а в ті часи — ще й найменшої бхоти. Мене обурювало, коли люди починали ділити десятини в той час, коли на них і на всю

Україну гострила зуби Москва! Нетямущий не знав я, а через те недоцінював противника з його демократичними »всякими й усіми засобами«, а найгірше, чого не знав — не знав, що наші соціялісти були союзниками Москви!

Та соціяльна сторінка революції в той час, коли не було ще в Києві Винниченка, не була для нас небезпечна, загальна-ж ситуація нам сприяла, бо тоді ще панував дух, а не матерія.

Підчас мітінгів, коли траплялося так, що я починав »плавати«, т. зн. не міг дати доброї відсічі якомусь соціал-провокаторові, то хтось із »звязку« зараз же телефонував до М. Ів. Міхновського (ми пильно дбали про звязок), сам старався затягнути дискусію на 10-15 хвилин, до приходу Міхновського, який завжди вмів дати собі раду!

ПЛЯН М. ІВ. МІХНОВСЬКОГО

Одного вечора під кінець березня поручник Міхновський запросив мене разом з ним повечеряти. Коли я жартом сказав йому, що ми й так що-дня разом обідаємо й вечеряємо, то він урочисто відказав: »Так, але сьогодні... я запрошую на вечерю ціле товариство. Бо ті »що-дня« ми з вами й не обідали й не вечеряли, а відбували... »повинність«. А от сьогодні — повечеряємо, як ся належить! Цілим товариством!»

До речі сказати, М. Ів., дуже добрий знавець

мови, часто ставив замієнник «ся» поперед дотичного дієслова й окремо від нього, не без рації доводячи, що мусимо під цим поглядом бути з усіма слов'янами, та що єдині москалі ставлять «ся» вкупі і на кінці дієслова. — «Та... які-ж вони, прости Господи, слов'яни? Одна гидь!» Тон цього запитання був такий категоричний, що сперечатися було годі.

Десь о годині 18. ми зібралися в своєму «штабі» й засіли до вечері. Стіл був накритий, як для справжнього пиру. Крім живих квітів була солідна «батерія» всіляких пляшок вина.

На цю вечерю Міхновський запросив усіх членів «Організаційного Комітету», з осіб же до нього неприналежних, був Микита Шаповал, що на той час прибув до Києва.

Підчас вечері Міхновський був заразливо веселий. Як з мішка сипав дотепами, оповідав характерні анекдоти зі своєї судової практики, в незрівняній карикатурі представляв відомих українських діячів — здавалося, що забув і про нашу справу.

Та вже по вечері, за кавою, М. Ів. помітно споважнів і попросив уваги. Ми насторожилися й підішли до нього ближче.

Змалював коротенько перебіг подій від часу зречення царя до біжучого дня.

Підкреслив, пригадую, такі моменти:

1. Несподіваність, із якою прийшла революція. Вона, як того можна було сподіватися з аналогій 1905. року, мусіла була прийти разом із програною війною та в парі з демобілізацією. Та сталося так, що події помінялися чергою і перемішалися в часі — і війна ще не скінчилася, а революція почалася;

2. Розгубленість Петроградського Тимчасового Уряду, якого кожне посунення зраджує нервовість, загрожує катастрофою також і Україні.

3. Коли московські соціалісти-большевики все голосніше підносять гасло негайного сепаратного замирення з осередніми державами, то Тимчасовий Уряд, під натиском своїх союзників, хоче довести ту набридлу всім війну »до пабеднаво канца«; остаточно ж маси підуть за тим, хто дасть негайний мир і такі нахили вже тепер можна ствердити серед московської салдатні.

4. Українське громадянство в своїй національній ніби й свідомій частині, цілковито непідготоване до революції та до її використання, збирається просити всього того, що треба брати.

5. Серед українського громадянства відчувається великий брак людей, які думали би українськими державно-творчими категоріями, як відчувається виразна перевага в людях, збочених у бік різних соціалістичних утопій, звідки й походить їхня проповідь »спільного фронту« з московською демократією. Останнє є не що інше, як політичне москвофільство.

6. Московщина, все одно яка — царська чи республіканська, абсолютистична чи демократична — ніколи не дасть Україні того, на що Україна має очевидно право і все буде стреміти, щоб удержати Україну в стані своєї кольонії.

7. Історичний момент, який переживаємо, вимагає від нас чину — рішучого й обережного, який приведе до нашої Цілі.

8. Мусимо зорієнтуватися в ситуації та прийняти рішення, що до нашої цілі й що до засобів, якими її маємо досягнути.

Наша ціль — тут М. Ів. Міхновський встав і, якимсь відрухово, встали ми — це буде: »В своїй хаті своя правда і сила і воля« — власна держава! Правду знаємо, сили не посідаємо — як же здобути нам волю, щоб збудувати »свою хату«?

По добрій волі Москва на це не пристане, бо без України з її скарбами, навіть при Україні автономній, що добром своїм без московської контролю розпоряджатиме, зійде Московщина до значення другорядної держави.

Вибороти »свою хату« можемо тільки тепер, коли Росія в революції стратила голову, бо, коли вона опритомніє, то буде для нас пізно »свою хату« збудувати! Москва опритомнівши та повернувши сили, з корінням буде нищити всякі сепаратні рухи, хоч би для того довелось їй винищити мільйони всяких сепаратистів.

За цю »свою хату« доведеться боротися і, вірніш усього, доведеться боротися збройно. Це — неминучість! При такій невідкличній неминучості, Московщина вже зараз є нашим ворогом, зрештою, двісті літ знаним. Тому залицання наших демократів до Москви та їхні надії на »дружню« демократію братнього народу — не лише наївні, а просто дурні. Вони не знають, що право дає тільки сила!

Оскільки осередні держави, в моменті біжучої війни є ворогом нашого одвічного ворога, юстільки-ж вони являються нашими природними союзниками. Отже, наша війна з тими державами по російсько-московському боці, війна за чужі нам інтереси, яку нам накинула Москов-

щина — для України не тільки, що непотрібна, більш того — є неоправдана і божевільно-злочинна.

Остаточно, треба сподіватися, що Московщину переможуть, а з нею й нас, з усіма тяжкими наслідками, які випадають на долю переможеної сторони. Під цим оглядом ліпше нам бути з переможцями.

Мусимо передбачувати розвиток подій, щоб якнайдоцільніше його використати для нашої нації — не як чинник підрядний, а вирішний.

Для цього мусимо бути консеквентними й зробити вибір.

Настрої, які переважають серед українського громадянства, зокрема серед вояків, такі: 1) всім оспочортіла війна і всі прагнуть мира — прагнуть зберегти себе; 2) в ючі безстихійне пробудження національної свідомості — до цього часу несвідоме відчуття своєї національної відрубності й відмінності від москвичів знаходить розумне пояснення й на очах перетворюється в патріотизм; 3) український вояк, як це видно з прикладу Волинського полку, є прекрасним революційним матеріалом, якому лише треба вказати ціль і напрямок чину.

Посідаючи такий прекрасний людський матеріал, мусимо використати його в Україні для цілей тільки українських, революцію в Україні мусимо обернути на національну революцію й завершити її створенням Самостійної Української Держави. В цьому все наше завдання!

До того маємо всі підстави і, насамперед, правні, які впливають зі статтів Переяславського Договору. Коли на основі того договору в 1654. р. Україна прийняла протекцію московського царя, підкреслюю, що не зверхність над собою московської нації, то тепер,

коли московський цар уступив, то під державно-правним оглядом, Україна вернула до стану, в якому перебувала до Переяславського Договору! Має тепер вільну руку розпоряджатися собою по своїй волі. Але... з цим нашим правом, оскільки не підпремо його аргументами сили, жадна Москва рахуватися не захоче і боротьба з нею — війна — неминуча!

Мусимо до того готовитися і в неминучій війні перемогти! Але як?

Всі мовчали, бо на це »як« — що могли відповісти?

Мовчали, бо майже дотикальна очевидність виводів Міхновського і заскочила нас і пригнобила.

Чи хто з нас перед тим ставив коли-будь перед собою подібні питання на весь їхній зріст, у всій широчині та глибині — в усій невимовній реальності? Чи вимагав на нього од себе такої-ж невимовної відповіді?

По павзі М. Ів. Міхновський почав розвивати такі пляни:

Перше наше завдання — це творити власну військову силу всіми засобами, які до того будуть надаватися. Мусимо передбачувати всі труднощі і перешкоди, які поставить перед нами не лише петроградський Тимчасовий Уряд та військове командування, а й усе без винятку московське суспільство. Бо останнє встигло виробити в собі психологію народу — пана в відношенні до всіх не-москвинів. Під цим оглядом перший-ліпший московський »міхрютка« — на цілу голову вищий від тих наших демократів, що закликають до спільного »революційного фронту« з москалями. Треба, отже, передбачувати, що труднощі й перешкоди в нашій роботі поставить нам також і демократична ча-

стина нашого суспільства. Робитиме це тому, що затратила інстинкт Пана-Володаря на рідній землі...

Всі ці труднощі мусимо перебороти, а перешкоди, коли б не далось усунути, то мусимо знищити! Безоглядно!

Слухаючи Міхновського, всі ми, немов завмерли — забули, що й кава прохолотла, з таким напруженням ловили кожне його слово.

Хоч він говорив, здавалося, ніби й про відомі всім речі, але — як же подібно до всього того, що доводилося чути й думати про ті самі речі раніше.

Чому? — Тільки тому, що коли раніш про подібні речі всі ми, здаючи собі з того справу, тільки мріяли, то тепер Міхновський поставив їх перед нами на землю, як те конкретне завдання, що маємо його виконати! — До нас тепер говорив великий український державник, що сам давно вже проробив — обдумав кожную найменшу подробицю, над якою нам доводилося тепер напружуватися.

До нас говорив автор «Самостійної України», цим разом не літературної, а живої, яку мали ми реально створити.

А Міхновський говорив далі:

«Мусимо розвинути шалену агітацію серед війська — на фронті й у запіллю. Мусимо й будемо вимагати від командування, щоб виділило українців в окремі національні частини, як це зроблено для поляків. В разі спротиву — а він буде напевно — будемо творити частини, не питаючись. Ці частини будемо перекидати, коли не в Україну, то в кожному разі на ті fronti, що переходять через українські землі й одночасно — очищувати Україну від московської салдатні.

Цю роботу треба розпочинати негайно й переводити її невинно. — Так, як це збагнув і як робить наш любий батько - полковник Глинський. (Тут М. Ів. сильно стиснув руку полк. Глинському, що сидів із ним поруч).

На час, коли скличемо Зїзд, мусимо вже мати під командою українські бойові частини — на фронті й у за-
пілью і — насамперед — у Києві!

На Військовому Зїзді, коли витвориться відповідна атмосфера — мусимо її відповідно «нагріти» — про-
клянуємо Україну Самостійною Державою.

В першу чергу Зїзд виділить зі свого складу вій-
ськову владу — вибере гетьмана. Треба передбачати,
що наші демократи спротивляться тому. Але геть-
ман зуміє, коли зайде потреба, спромогтися не лише
на силу фактів, але й на факти сили!

Першим кроком гетьмана буде замиритися з осе-
редніми державами. Самостійна Україна не потребує
воювати проти своїх природних союзників, навпаки,
повинна з ними співпрацювати. Для цього першого
кроку нам і потрібно мати своє військо — хай неве-
лике, але сильне духом.

Замирившись з осередніми державами, вирвемо іні-
ціативу від московських большевиків. Вони зараз ще
безсилі, але мають страшну зброю, дужчу від трій-
ливих газів, яка може дати їм перемогу. Це їхня без-
оглядність та гасло негайного сепаратного миру. І цю
зброю мусимо їм вибити з рук — мусимо їх попередити!
Замирена Україна стане для інших частин атракційною
силою навіть для сутої Московщини — стане силою,
яка дала спрагнений мир. А тоді — тут М. Міхнов-
ський встав (і ми за ним також), і після павзи урочи-

сто докінчив: »З нами Бог — розумійте язиці і покоряйтесь! Аж тоді »на степах України блисне булава«.

Що з нами всіма сталося? — М. Ю. Шаповал підніс був руку й щось хотів сказати, але... сильно зіщулював очі, сильно покрутив шиєю, ніби йому раптом замуляв комірець, махнув рукою, похилив голову і в тій позі немов завмер... Старий полк. М. Глинський — розридався, як дитина і все крізь сльози повторяв: »Дай, Боже! Дай, Боже!« П-о-і Л в, А ч і я — почали стискати собі руки й цілуватися, а далі — всі кинулися до Миколи Івановича й, кричучи »слава«, почали підкидати його вгору. Насилу заспокоїлися...

Міхновський, ставши на ноги, усміхнувся і попросив: »Хвилиночку, панове! Подзвонив. З'явився кельнер, якому він тільки кивнув головою і знову, звертаючись до нас, сказав: »Хвилиночку, панове«. За кілька хвилин два кельнери внесли пару пляшок шампана й тапу пугарів. — »Для такої okazji шампан мусить бути« — пояснив М. Міхновський.

— »В своїй хаті — своя правда і сила і воля!« — урочисто почав М. Міхновський і, піднісши пугар вгору, говорив далі: »Так випемо, панове-браття, за нашу Правду, прозору й чисту, як це вино! Випемо за нашу Силу — хай вона грає-піниться й іскрить, переливається через береги, як цей шляхотний шампан! Та ще випемо за нашу Волю — міцну і життєдайну, як оця золота кров землі, що в наших пугарах!

За Україну! За козацьку націю! За наші успіхи! За Славу! |

Одним духом вихилили ми пугарі й, мов на приказ, розбили їх на дрібні кусники! Після тоасти, що його щойно підніс Міхновський, не вільно було з тих пугарів пити за дрібніші справи!

Далеко поза північ сиділи ми в «штабі» й обговорювали тактику творення українських частин. Тоді ж таки зродився плян формування поруч із Богданівським — Полуботківського полку, яким знову взявся заопікуватися полк. Глинський.

Коли я вийшов з «Праги», то ніяк не хотілося мені йти до свого готелю, і десь до години 6-тої ранку блукав по «старому місті», не дивлячися, куди йду, а в ухах моїх брехали бадьорі й горді слова тоасту.

*

* *

Міхновський був одним із небагатьох вибранців, що мали дар передбачувати грядущі події, мав, отже, властивості, потрібні політикові.

І цим разом, снуючи свій великий плян, що його хотів перевести на Всеукраїнському Військовому Зїзді, він передбачував усі труднощі й перешкоди, які доведеться побороти, щоби плян той здійснити.

Головними з них були: зажерливість усякої Москви й непідготування, інертність та м'яккотілість тогочасних провідників української нації. Ці останні просто не уявляли собі, як то може Україна жити як незалежна від Москви держава. Через те вони не мали відваги у відповідальний момент, що тоді надходив, одним ударом розрубати вузол, що вязав Україну з Москвою.

Міхновський твердив, що в політиці мають значіння й дають добрі наслідки тільки доконані факти,

підперті силою, що є їхньою підставою та передумовою.

Проклямування на Військовому Зїзді Самостійної Української Держави буде страшною несподіванкою. Вона заскочить усіх, до неї непередбачених. Ставши доконаним фактом, така несподіванка ще більше поглибить і поширить ту розгубленість Тимчасового Уряду, яка на той час була очевидна, й одночасно безмірно збільшить питому вагу й авторитет українства, надавши йому величезну моральну силу в очах, своїх мас.

Така несподіванка дасть українській інтелігенції могутній творчий імпульс, виведе зі стану політичної інерції, збудить її скриту енергію — поставить перед тим фактом, що треба працювати для власної держави.

Не можна допустити, щоб Москва від того першого удару опритомніла, а тому треба, коли заїде потреба, вдарити по ній новим доконаним фактом.

Коли проголосимо самостійну та від Москви незалежну державу, зараз же оповістимо про це цілому світові. Коли б Москва цього доконаного факту не захотіла визнати, тоді робимо їй ще одну несподіванку — ставимо перед новим доконаним фактом: Український Уряд пропонує осереднім державам завішення зброї та предкладає передумови, щоби на їхній підставі розпочати формальні мирові переговори.

Тоді, як »Союз Визволення України« від самого початку війни інтензивно працює в осередніх державах при цілковитому з боку тих держав признанню й попертю, маємо певність, що ті держави відразу й охоче визнають її суверенність і з радістю приймуть

мирові пропозиції. Для них це означатиме ліквідацію їхнього східного фронту від Припеті аж до Дунаю, добросусідські відносини з такою багатою країною, як Україна й можливість усі свої сили кинути на Захід.

Українська столиця стане тоді для армії на фронті тим атракційним пунктом, звідки пролунали слова спрагненого миру, й Петроград не матиме того війська, яке пішло б війною на ту Україну, що прискорила мир.

А коли вже на те піде, що на Військовому Зізді не повелось би проголосити самостійности, треба буде ділати безоглядно та в інший спосіб, творючи знову ж таки доконані факти. У крайньому випадку »прорвемо греблі« — зробимо так, як це колись зробили нідерландські гези, щоб вигнати зі свого краю окупантів-іспанців.

»Прорвати греблі« — це значить, що на тих відтинках фронту армії, де стоятимуть українські частини, одної прекрасної ночі, після попереднього порозуміння й на даний приказ — пропустити на тих відтинках німців на тили армії — взяти в полон увесь фронт! Для цього треба мати на фронті бодай кільканадцять українських дисциплінованих частин, які б на своїх відтинках »прорвали греблю«.

Тоді набираємо юхотників до Української Армії, демобілізуємо грецьосілів, оголошуємо побір новобранців, усіх москалів даруємо німцям і вже з німецькою допомогою проголошуємо й реалізуємо Українську Державу.

Готовлячись до всіх можливостей, Міхновський уже звербував кількох молодих старшин, добрих українських патріотів, які виїхали на фронт до своїх ча-

стин, щоб вести серед них українську роботу, тобто творити з них українські сотні й курії, чи коли не поведеться, — українізувати їх зовсім революційним порядком.

НА ФРОНТ

Надходив кінець моєї відпустки.

Товариство, зокрема полк. Глинський, намовляли мене, щоби лишався в Києві та ждав на сформування Богданівського полку, в якому мав я бути полковим адютантом. Але, хоч як вабив мене Київ, я рішив вертатися до свого російського полку на фронт.

Той полк, як інші пограничні полки, також у більшості складався з українців, а при моєму становищі адютанта, я мав великі можливості в скорому часі той полк зукраїнізувати.

До того ж приходили до мене з полку листи, в яких мої полкові приятелі просили мене вертати.

Край моїм ваганням поклав лист від ефрейтора Повного, що був у звязковій команді. Повний, син переселенця з Полтавщини, народився на Зеленому Кліні, був, як виявилося потім, цілком свідомим українцем. До речі буде сказати, що на багатьох прикладах я ствердив, що українські селяни й козаки з далеких наших Оренбурських, Сибірських, Туркестанських та Зелено-Клинських кольоній, виказували більшу національну свідомість, ніж селяни з корінної України.

Повний ще до революції здружився з моїм »гайдуком«^{*)}, Остапом Р-м, і від нього багато довідався про мене. Мій Остап, полтавський козак з Лохвицького повіту, теж був усвідомлений, як на ті часи, добре.

Лист Повного був такого, більш-менш, змісту: що от, мовляв, пробачте за турботи й сміливість, що до Вас пишу. Знаю, що Ви українець, бо й до хлопців завжди по нашому говорите й Остап Ваш це потверджує. Приїжджайте до полку, бо без Вас тут гаряче робиться. Чув я з газет і читав заклики »Організаційного Комітету«, щоби формувати українське військо. Ви самі знаєте, що в нас у полку є дуже багато українців, а мало є між ними »господ-офіцерів« і наші хлопці на Вас дуже ждуть...

Показав я цей лист Міхновському й »дідусеві«, полк. Глинському й... благословили вертатися до полку.

На 4. квітня я вже був у полку.

ПОСТАТЬ ПОРУЧНИКА МІХНОВСЬКОГО І ЙОГО ПЛЯН У ПЕРСПЕКТИВІ 20 ЛІТ

Коли славної пам'яті поручник Микола Іванович Міхновський видався мені велитом ще в 1917. р., то

^{*)} По словнику Уманця й Спілки »гайдук« означає озброєного слугу й найкраще віддає поняття, яке москалі виражають словом »деньщик«. Слово »джура« означає лицарського учня й відповідає старовинно-лицарському »паж«.

тепер, у перспективі двох десятиків літ, що пройшли від 1917. р., Його постать тільки виросла.

Його духово-літературний портрет, на підставі моїх пильних і безпосередніх спостережень продовж того місяця, що день-у-день я мав щасливу змогу з ним співпрацювати, й на підставі знайомства з його публіцистичними виступами в дореволюційних періодиках, виглядає так:

Микола Іванович Міхновський — це сама українська стихія — не розхристано-дика й незагнуздана, але опанована сильним та шляхотним інтелектом.

То був високо-освічений і досвідчений правник з глибоко-розвиненим змістом правовості, тонкий психолог, щасливий ініціатор, видатний організатор, блискучий промовець, талановитий публіцист, розумний і тактовний керівник, мілітарист із інтуїції, добрий знавець нашої історичної й побутової минушини, наділений даром передбачування політик, революціонер — тип людини, здатної на рішучий чин, прекрасний і милий в поведенні товариш, словом, «козак-характерник», як ми його прозвали.

Вихований у старій священичо-козацькій родині, на добрій українській традиції, на українсько-козацькому селі, був прекрасним зразком української расової культури. Це був український аристократ у властивому значінні цього поняття.

Поруч із св. п. Є. Х. Чикаленком, М. П. Старицьким, М. В. Лисенком, Ів. Липою, братами В. і С. Шеметами і В. Липинським — належав до нечисленної категорії українських панів, організаторів українського національного життя.

Ще на початку 90-х років минулого століття Міхновський належить до того гурту української студент-

ської молоді, яка зриває з невиразними традиціями тогочасних т. зв. «українофілів» і називає себе «свідомими українцями».

Турт тієї молоді, до якого належали Іван Липа, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Микола Вороний, Володимир Самійленко, Микола Міхновський, Мусій Кононенко, Володимир Шемет та інші, — закладає таємне товариство: «Брацтво Тарасівців», на могилі Тараса Шевченка складає присягу все життя своє віддати ідеї Самостійної України. В той час, коли для більшості тогочасних українців самостійна українська держава була несподіванкою, для М. Міхновського та його побратимів-тарасівців була Вона Ціллю, якій він віддавна підпорядкував своє життя*).

Все разом витворило з нього завершений тип українського патріота-державника.

Вже в 1900. році Міхновський прилюдно виступає з конкретною, науково-обоснованою програмою самостійної української держави, виступає з програмою, як пізніша дійсність показала, цілком реальною та єдино-можливою до переведення.

Посідаючи такі дані, на цілу голову перевищував своїх сучасників, а його свідоме змагання бути видатним, отже, його шляхотне честолюбство, що знало власну вартість, давало йому, найбільш до того підготовленому, всі права на чільну роль в державному провіді.

До повищої характеристики-портрету Міхновського

*) Ширше про „Тарасівців“ подає Юрій Липа в своїй брошурі „Світильник неугасимий“.

наведу слова єфрейт. Повного, як він повернувся з 1-го Всеукраїнського Військового Зїзду.

— Так-ото ж, братця, як вийде Винниченко, та як почне, як заведе! Так, як його послухаєш, то вся земля навколо, скільки оком скинеш, — ніби твоя власна стала! Земля — селянам, а фабрики — робітникам! Так говорить, так говорить, ніби тобі всю землю подарував! Настоящий, можна сказати, демократ! Всім догодити хоче!

А по ньому Міхновський, поручник. Так цей — куди там Винниченко! Цей тільки Україну, братця, знає! Так і говорить: Україна, значить, для українців! Господи! Мов з «Кобзаря» тобі вичитує! А всі слухають — аж дух затаїли! Не тільки люди — каміння слухає! А про тих, про москалів, як почне говорити, так ніби й слід по них пропав! Україна і більш нічого! Така, як самі захочемо! Це вам, братці, людина! Наша людина! Справжній тобі козак-характерник!

Плян Міхновського з 1917. р. в разі його зреалізування, як це на фактах і до йоти можемо ствердити тепер, давав Україні такі великі можливості:

1. Закінчити руїну для України й на її землях ведену війну ще в 1917. р., а не в 1918. р., себто заощадити рік дорогоцінного часу, людського життя, наклади моральних сил і матеріальних засобів;

2. Сепарація від Москви, при тодішньому національному піднесенні українських мас, відразу клала край большевицькій протиукраїнській пропаганді на Україні ще в 1917. р., в кожному разі боротьбу з тією отруйною пропагандою безмірно полекшувала;

3. Україна уникала страхіть самочинної демобілізації московських збільшевичених і розбещених армій, які саранчою перейшли через Україну, зруйнували її морально й матеріально наприкінці 1917. і на початку 1918. рр.;

4. В той час, коли Росія Керенського гангренизувала в «поглибленні революції», Україна мала змогу в 1917-1918. рр. закріпитися політично й національно, зайнятися мирною відбудовою виснаженого й почасти зруйнованого війною краю;

5. Україна, замирившись з осередніми державами в 1917. р., не потребувала б просити у них допомоги в 1918. р.;

6. Мирові умови з осередніми державами в 1917. р. були би склалися для України безмірно вигідніше, ніж у 1918. р., коли їх німці диктували й коли Україна мусіла була на ті умови приставати;

7. Осередні держави, звільнивши свої армії на своєму східньому фронті від Припеті аж до Чорного моря в 1917. р., могли дати собі раду з Антантою ще до того часу, коли в 1918. р. встигла була б прийти їй з допомогою Північна Америка. Цим самим Україна була б у таборі переможців, отже, сама б годі диктувала мирові умови сусідам та ставила граничні стовпи там, де того вимагала б українська державна рація.

8. Виступивши з ініціативою сепаратного миру з осередніми державами ще в 1917. р., Україна ставала б у відношенні до інших народів російської імперії,

не виключаючи й суто-москвинів, атракційною силою і сильною протигагою більшовизмові, який не мав би тоді під ногами ґрунту — не переживала б Україна тепер жахливого панування над собою московського комунізму;

9. Україна була б із Європою і проти Московії, а не під Москвою.

*

* *

Повищі скромні рядки є лише уривком з моїх ширших спогадів, які від довшого часу нотую та які, як Бог допоможе, — сподіюся колись видати в цілості.

Центральне місце в цьому уривку займає постать славної пам'яті поручника Миколи Івановича Міхновського, з яким продовж цілого березня 1917. р. мав я честь і щасливу нагоду безпосередньо близько співпрацювати. Це сталося єдине тому, що Міхновський був якраз тим центром — був вдохновителем, організатором і керівником у перші місяці революції, коли українська військовість до нового життя з мертвих воскресла й почала ставити перші кроки.

Співпраця з Міхновським виповнила весь мій час остільки, що на дальший плян відійшли зустрічі й розмови з іншими видатнішими особами тогочасного українського світу, як з моєю професоркою з драматичної школи М. Лисенка Марією Михайлівною Старицькою, стареньким Іваном Семеновичем Нечуєм-Ле-

вицьким, з моїм побратимом, Степаном Захаровичом Шендриком, у той час знаним уже 'артистом української драми, а в 1921-22. рр. головою повстанчого штабу Лівобережжя, якого розстріляв ренегат Порайко, з незабутнім Миколою Карповичом Садовським та іншими тогочасними організаторами українського національного життя. Про них я докладніше згадую в інших розділах своїх ширших спогадів.

Тут я свідомо висунув на перший план саме постать Міхновського. Чому? За моєї співпраці з ним лише в березні 1917. р. я багато від нього довідався, пізнав, зрозумів і засвоїв корисного для себе особисто й для справи нашої державности. Міхновського вважаю одним з моїх найкращих учителів. Він навчив мене з Книги Биття Українського Народу не лише читати, а також — по мірі сил прочитане розуміти й до тієї Книги також власне — бодай одне слово — по мірі розуміння й сумління записати.

Підпорядкувавши себе шляхотній волі вчителя, не мав я потім ні часу, ні охоти хоч на хвилину від справи рідної військовости відриватися й з головою назавжди в ній пірнув. Бо понад усім у кожного з учнів-однодумців Міхновського домінувало переконання у великій потребі — творити силу.

Беручи під увагу, що на 1937-ий рік припадає двадцята річниця відродження української збройної сили на Великій Україні, — поза почуттям особистої вдячності й пошани до пам'яті мого вчителя, вважаю обов'язком пригадати нашому громадянству про того лицаря української державности, Миколу Івановича Міхновського, який усе своє прекрасне життя, всі свої блискучі здібності — таланти й запал, йому від Бога щедро дані, з останнім своїм віддихом віддав

тій Єдиній Пані, Якій заприсягнув над могилою Кобзаря вірність до загину!

Щоб належно зобразити постать Міхновського в усій величі, як на те він гідно заслужив, треба написати велику монографію. Це завдання майбутнього історика нашої доби.

Та з усіх діл Міхновського, про які тепер вже пора знати, найвеличніше було те, що він поклав перші підвалини під будову храму Української Державности. Започаткував творення українського національного війська.

За той короткий час, коли він був головним мотором української військовости, продовж юдного березня 1917. р. він перевів таку роботу:

1. Організував перше українське військове «Підготовче Віче» в дні 6. (19.) березня.

2. Організував друге українське військове «Установче Віче» в дні 9. (22.) березня.

3. В дні 9. (22.) березня видав першу від часу скасування (в 1775. р.) Запоріжської Січі відозву-наказ Українському Війську; цей наказ був першим імпульсом до вибуху патріотичного полум'я серед мільйонів українського вояцтва, втіленого до російських військових частин.

4. Дня 9. (22.) березня створив «Організаційний Комітет для формування Українського Війська».

5. Того ж дня 9. (22.) березня започаткував і в короткому часі довершив «революційним порядком» фор-

мування »1-го Українського Охочекомонного імені Гетьмана Богдана Хмельницького полку«.

6. Опрацював плян і перевів скликання Першого Всеукраїнського Військового З'їзду, який виділив зі свого складу першу верховну владу для новоствореного українського війська — »Український Військовий Генеральний Комітет«.

7. Створив »Військово-політичний Клуб імені Наказного Гетьмана Павла Полуботка«. Цей клуб, що його москалі називали »осиним гніздом мазепинства«, був тим славним гніздом, в якому вивелися і пішли в український світ перші українські державники.

8. Склав »Катехізм українця« — декальог українського державника, який в наші дні в сотках тисячів відписів ходить з рук до рук серед шкільної молоді під московською окупацією. Міхновський і після своєї фізичної смерті живе в серцях молодого українського покоління!

9. Револуційним порядком і засобами »Полуботківського Клубу« створив у Києві »2-ий український піший полк імені Наказного Гетьмана Павла Полуботка«. Цей полк у липні 1917. року, надхнений духом Міхновського, удатно перевів у Києві »показову« спробу державного перевороту.

10. Прищепив українському суспільству ту шляхотну свідомість, що за свої права Україна мусить боротися, а не просити — вказав джерело Сили.

11. Перший в 1917. р. виразно окреслив Мю-

скву — червону й білу однаково — як історичного во-
рога України, з яким треба не розмовляти, а якого
треба бити, аж поки не стане нешкідливим.

12. До білого гарту розпалив національну гор-
дість серед народу, який починав чи почасти й встиг
забути своє історичне ім'я, славу тисячлітню тради-
цію — привернув йому історичну пам'ять.

13. Опрацював сміливий і в задумі єдино можли-
вий до здійснення план реституції в Україні суверен-
ної державності в оперті на осередні держави. Цей
план, хоч не був здійснений по орлиних замірах Міх-
новського, багато причинився до збудження української
політичної думки й остаточно, з великим спізненням та
відступленнями, був здійснений в акті Берестейського
Миру в 1918. р.

Оце ті головні чини, які голосно промовляють,
ким був і залишився для України поручник Микола
Іванович Міхновський — батько сучасного животвор-
чого українського націоналізму й творець новітнього
українського війська.

ЧОМУ?

Після ознайомлення з великою постаттю Міхновського у читача повстають поважні запити: Чому ж М. Міхновський до кінця не залишився на чолі українського війська, чому перший Всеукраїнський Військовий Зїзд на верхи військового життя висунув інших людей, пішов іншими шляхами і тисячі інших »чому«?

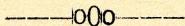
Відповідь на ці питання й на цьому місці зводиться до того:

1. Українська соціалістична демократія, знехтувавши віщі вказівки Міхновського, право первородства своєї Батьківщини віддала на московсько-комуністичні »щі с общаю кателка«. В своїому примітивізмі поставила доктрину вище від ідеї, програму — вище від Людини, свій талмуд — вище від Життя й десятину панської землі — вище від України! Нині через її нерозум, який українська соціалістична демократія виявила в 1917. р. та якого не хоче вирікатися й донині, криваво покутує вся українська нація, що так віщо передбачив та перед чим пророко остерігав Міхновський.

2. М. Ів. Міхновський і сучасне йому українське демократичне суспільство виявили трагічний зразок, так мовити, політичного асинхронізму. Суспільство те в більшості не доросло до того, щоб зрозуміти його Ідею та щоб визнати в ньому свого вождя.

Тому його кінець був пересуджений: з'явившись передчасно — мусів передчасно й відійти.

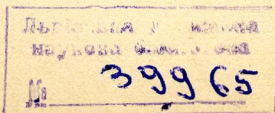
Відійшов гордо. Волів сам собі власними руками заподіяти смерть, ніж безславно скоритися перед ворогом-катом, якого ненавидів.

З М І С Т:

	ст.
Передмова	3
До Києва	19
У Києві перед революцією	19
На вулиці	23
На студентському вічу	27
Перед Українською Радою	31
Знайомство з М. Ів. Міхновським і... »на власну руку«	39
Перед першим вічем	45
Перше українське військове віче в Києві	47
Установче віче	53
Після установчого віча	74
Київська маніфестація	75

	ст.
Клюб ім. гетьмана Павла Полуботка	79
Підготовка до І. Всеукраїнського Військового Зізду	83
Українська маніфестація	89
Праця військового організаційного комітету	92
Плян М. Ів. Міхновського	99
На фронт	111
Постать поручника Міхновського і його плян у перспективі 20 літ	112
Чому?	122

З. КУДЕЙ

ГУЦУЛЬСЬКА РЕСПУБЛИКА

ПОВІСТЬ

авторизований переклад з чеського.

Під таким наголовком вийдуть два чергові
випуски (ч. 52 і 53) Видавництва

„Українська Бібліотека“

що одержать їх наші передплатники в квітні
і травні 1937.

Повість цю прочитає кожний з захоплен-
ням, бо вона змальовує визвольні змагання
наших братів на Мармарощині в 1918. році.

Читайте! Передплачуйте! Ширіть!

Одинокий на ЗУЗ

Ілюстрований дводенник

НАШ ПРАПОР

**що виходить у Львові вже 5-ий рік
у понеділок, середу й п'ятницю.**

Передплатники «Нашого Прапора» одержують щодругий день 8—10 сторін часопису, в яким мають: найновіші вісті зі світової політики, статті з українського життя в краю і закордоном, статті на політичні, господарські і культурні теми, оригінальні дописи заграничних і краєвих кореспондентів, літературні, театральні і спортові вісті, цікаві фейлетони, відділ загадок, оригінальні ілюстрації з краю і з закордону.

Кількістю й якістю інформацій заступає «Наш Прапор» щоденну пресу, головню там, де нема щоденної пошти.

ТОЧНІ ПЕРЕДПЛАТНИКИ «НАШОГО ПРАПОРУ» одержують крім того ЩОМІСЯЦЯ КНИЖКИ В-ва «Українська Бібліотека», що в продажі коштують по 95 грошів. Кожна книжка має найменше 128 стор., друкована на білім, добрім папері, в мистецьких, многобарвних обгортках. Також по значно знижених цінах (50—60%) одержують передплатники видання «АМАТОРСЬКОГО ТЕАТРУ».

ПЕРЕДПЛАТА в краю, ЧСР, Австрії й Угорщині: річно згори зл. 18, піврічно зл. 10, квартално зл. 5, місячно зл. 1.80, а в усіх інших краях: річно згори зл. 32, піврічно зл. 16, квартално зл. 18, або їх рівновартість.

**АДРЕСА: «НАШ ПРАПОР», ЛЬВІВ, вул. Руська ч. 18
чек.konto 5002.7.**

Увага! НОВІ передплатники, які сплачують піврічну передплату (зл. 10.—), мають право одержати пожедні випуски «У. Б.» по 35 гр. за один випуск (замість по 95 грошів). Належність треба вислати враз із замовленням.

ЖАДАЙТЕ ОКАЗОВИХ ЧИСЕЛ!

3, 69
(1986)

PL 1896 y

В. ЄВТИМОВИЧ; ВІЙСЬКО ЙДЕ

